

Urartu Dönemi'nde Hayvan ve Hayvancılık: Çivi Yazılı Belgeler, Arkeolojik Bulgular ve Betim Sanatı Üzerinden Bir Değerlendirme

Animals and Animal Husbandry in the Urartian Kingdom: An Evaluation from the Evidence Provided in Cuneiform Inscriptions, Archaeological Finds and Depictions

Bilcan GÖKCE

 <https://orcid.org/0000-0003-1213-7752>

The entire contents of this journal, *Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies*, is open to users and it is an 'open access' journal. Users are able to read the full texts, to download, to copy, print and distribute without obtaining the permission of the editor and author(s). However, all references to the articles published in the e-journal *Phaselis* are to indicate through reference the source of the citation from this journal.

Phaselis: Journal of Interdisciplinary Mediterranean Studies is a peer-reviewed journal and the articles which have had their peer reviewing process completed will be published on the web-site (journal.phaselis.org) in the year of the journal's issue (e.g. Issue IV: January-December 2018). At the end of December 2018 the year's issue is completed and Issue V: January-December 2019 will begin.

Responsibility for the articles published in this journal remains with the authors.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License.

Citation B. Gökce, "Urartu Dönemi'nde Hayvan ve Hayvancılık: Çivi Yazılı Belgeler, Arkeolojik Bulgular ve Betim Sanatı Üzerinden Bir Değerlendirme". *Phaselis* VI (2020) 35-57. <http://dx.doi.org/10.18367/Pha.20004>

Received Date: 08.01.2020 | Acceptance Date: 04.06.2020
Online Publication Date: 17.06.2020

Editing Phaselis Research Project
www.phaselis.org

Geliş Tarihi: 08.01.2020
Kabul Tarihi: 04.06.2020
Yayın Tarihi: 17.06.2020

PHASELIS

VI (2020) 35-57
DOI: 10.18367/Pha.20004
journal.phaselis.org

Urartu Dönemi'nde Hayvan ve Hayvancılık: Çivi Yazılı Belgeler, Arkeolojik Bulgular ve Betim Sanatı Üzerinden Bir Değerlendirme

Animals and Animal Husbandry in the Urartian Kingdom: An Evaluation from the Evidence Provided in Cuneiform Inscriptions, Archaeological Finds and Depictions

Bilcan GÖKCE *

Öz: Urartu Krallığı'nda hayvanlar ile ilgili bilgileri çivi yazılı belgeler başta olmak üzere arkeo-zoolojik veriler ve betimleme sanatından öğrenmekteyiz. Söz konusu verilerden Urartu coğrafyasında çeşitli sayıda evcil ve yabani hayvan türlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Hayvan kalıntıları Urartu merkezlerinden Karmir-Blur, Arin-Berd, Armavir-Blur, Horom, Bastam, Ayanis, Çavuştepe, Yukarı Anzaf, Yoncatepe ve Kayalidere'de ele geçmiştir. Bunların yanı sıra Urartu nekropollerinden Liç, Iğdır, Van/Kalecik, Van/Altıntepe ve Çavuştepe nekropollerinde de hayvanlara ait kalıntılara rastlanmıştır. Urartu Krallığı'nda hayvanlar ekonomik olarak önem göstermektedir. Ayrıca Urartu dininde, ulaşımında, beslenmesinde ve sosyo-kültürel yaşamında da hayvanlar önemli bir yer tutar. Çivi yazılı belgelerde ganimet olarak alınan hayvanları daha çok büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar oluşturmakla birlikte nadiren at, katır ve deve gibi hayvanların da bahsi geçmektedir. Urartu Dönemi'ne ait tespit etmiş olduğumuz hayvan türlerinin bir kısmı günümüz coğrafyasında halen mevcuttur. Urartu Krallığı'nda hayvanların bakımı ve beslenmesinden sorumlu kişiler de vardır. Urartu betimleme sanatında işlenmiş olan hayvanlar ise birer süs ögesi olmanın yanı sıra güç, ölümsüzlük, koruyucu, büyüleyici gibi birer simge olarak da işlenmiş olmalıdırlar.

Anahtar sözcükler: Urartu, Hayvan, Nekropolis, Avcılık, Hayvan Kurbanı

Abstract: In the Urartu Kingdom, archeo-zoological, iconographic data and most importantly cuneiform inscriptions provide information about animals. From this data, it is evident that there are several domestic and wild animal species in the Urartu geography. Animal remains were recovered from Urartian centers such as Karmir-Blur, Arin-Berd, Armavir-Blur, Horom, Bastam, Ayanis, Çavuştepe, Upper Anzaf, Yoncatepe and Kayalidere. In addition to these, animal remains were also recovered from the Urartian period necropolis of Liç, Iğdır, Van / Kalecik, Van / Altıntepe and Çavuştepe. Animal husbandry formed the basis of Urartian economy and animals had an important place in Urartian religion, as also for nutrition, for transportation, and in socio-cultural life. Animals taken as spoils of war after each successful military campaign were recorded in royal inscriptions and these records mostly mention cattle, sheep and goats, and also occasionally, horses, mules and camels. Some of the animal species that we identified from the Urartu period are still present within today's geography. There are also people in the Urartu Kingdom who were responsible for the care and feeding of animals. In addition to providing an ornamental element, those animals that have been depicted in Urartian art would have also served as symbols of power and immortality, of protection and of guardianship.

Keywords: Urartu, Animal, Necropolis, Hunting, Animal Sacrifice

* Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Iğdır. bilcan.g@gmail.com
 <https://orcid.org/0000-0003-1213-7752>

Giriş

İnsanoğlu erken dönemlerde (Paleolitik ve Mezolitik) yaşamını sürdürebilmek için doğada avcılık ve toplayıcılık yapmıştır. Yerleşik yaşam ile birlikte yabani hayvanları avlamanın yanı sıra bazı hayvan (köpek, keçi, koyun gibi) türlerini de ehlileştirmiştir. İnsanoğlu hayvanlardan sadece beslenme amaçlı yararlanmamış bunların iş gücünden de istifade etmiştir. Aynı zamanda hayvan figürleri erken dönemlerden itibaren sanat içerisinde de yerini almıştır. Bu durum Yakındoğu'da birçok uygarlığın çivi yazılı belgeleri ve betimleme sanatına yansımıştır.

Yakındoğu uygarlıklarında olduğu gibi Urartu Krallığı'nda da hayvanlar önemli bir yer tutmuştur. Urartular Demir Çağ'ında Anadolu'nun güçlü ve önemli krallıklardan biridir. Doğu Anadolu Bölgesi'nde Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kurulmuştur. Ancak izlemiş oldukları genişleme politikası neticesinde devletin sınırları günümüz İran, Irak ve Ermenistan'ına kadar uzamıştır. Egemenlik kurduğu coğrafya dağlık bir araziye sahip olup sarp kayalıklar ve doğal geçitlerle bölünmüştür. Bu olumsuz duruma rağmen Urartular buldukları coğrafyada mimarisinden küçük bulun-tusuna kadar önemli başarılar elde etmişlerdir.

Urartu Krallığı'nda hayvanlar hakkında bilgi edindiğimiz kaynaklar üç kısımda incelenebilir. Bunlar çivi yazılı belgeler, arkeo-zoolojik veriler ve betimleme sanatıdır. Bu amaçla hayvanlarla ilgili bilgi veren üç kaynak temel alınarak dini yaşam, sosyo-kültürel yaşam, ekonomi ve beslenme ile ulaşım aracı olarak hayvanlar adlı başlıklar oluşturulmuş ve bu başlıklar altında hayvanlara değinilmiştir. Böylelikle Urartulardaki evcil ve yabani hayvan türleri, yazılı belgelerde geçen sayısal veriler, buluntu durumları, betimleme sanatındaki yerleri, ekonomik, dini ve sosyal alanlardaki yerlerine açıklık getirilmeye çalışılmıştır. Hayvanlar incelenirken bu konu üzerine daha önceden yapılmış olan çalışmalar da temel alınmıştır¹.

Çivi Yazılı Belgeler

Urartu krallarından İşpuini (MÖ 830-820), İşpuini oğlu Minua'nın (MÖ 820-810) ortak krallık dönemi, Minua (MÖ 810-785/710), I. Arğışti (MÖ 785/80-756) ve II. Sarduri (MÖ 756-730) dönemlerine ait bazı çivi yazılı belgelerde hayvanlara dair veriler yer alır. Bunlar genellikle inek, boğa, koyun, deve, at ve keçileri içermektedir. Söz konusu çivi yazılı belgelerde hayvanlar bir takım terimlerle de ifade edilmişlerdir. Örneğin; at "ANŞE.KUR.RA", boğa "GU₄", deve "ANŞE.A.AB.BA", inek GU₄.ÁB", katır "ANŞU.GÍR.NUN.NA", oğlak "MÁŞ.TUR, koyun "UDU" ya da "šúše" ve kuzu ise "UDU MÁŞ.TUR" sümerogramıyla tanımlanır². Yine Ayanis Kalesi'nde bulunan bir kil bulla üzerindeki *hu-šá-a-i-ni* sözcüğünün atın Urartuca fonetik yazılışı olduğu da belirtilmiştir.³ Ayrıca Urartu kralı Minua dönemine ait bir yazıtta; "*Tanrı Haldinin kudretiyle İşpuini oğlu Minua'nın bindiği Arsibi (Kartal adlı) atı 22 kol sıçradı...*"⁴ ibaresi geçer. Burada kullanılan *Arsibi* terimi Urartuca kartal anlamına gelir⁵.

Çivi yazılı metinlerde Urartu krallarının çevre bölgelere yaptıkları askeri seferlerde çok sayıda ganimet ile birlikte ülkelerine çeşitli sayılarda büyükbaş ve küçükbaş hayvanları da getirdiklerini bilmekteyiz. Yine yazılı kaynaklardan büyükbaş ve küçükbaş hayvanların yanı sıra at başta olmak üzere deve ve katır gibi hayvanların da askeri seferler sırasında alındığını öğrenmekteyiz. Kral Minua'dan sonra Urartu tahtına geçen I. Arğışti döneminde artan askeri seferlere bağlı olarak ele geçen at sayısı da artmıştır. I. Arğışti'ye ait yazılı kaynaklarda on bine yakın atın askeri seferler

¹ Bu çalışmalar için bk., Sağlamtimur 2001, 2017; Çifçi 2017.

² Melikishvili 1971, 87 (koyun); *CTU* I, 395 vdd (at, katır), 416 vdd. (boğa), yazıt no. 395 (deve), 422 vdd. (inek), 457 vdd. (oğlak), 474 vdd. (koyun), 483 vdd. (kuzu).

³ Salvini 2001, 285 dn. 21.

⁴ Salvini 2006, 15.

⁵ Melikishvili 1971, 80.

sonucu ele geçirildiğine dair veriler bulunmaktadır⁶. Bu sayı I. Argiştî'nin oğlu II. Sarduri döneminde sekiz bin üzerindedir. Urartu krallarından İşpuini ve İşpuini oğlu Minua'nın ortak krallık döneminde⁷, I. Argiştî⁸ ve II. Sarduri⁹ dönemlerine ait bazı yazıtlarda ise devenin Urmiye Gölü'nün güneyinde bulunan kentlere yapılan askeri seferler sonucunda ganimet olarak Urartu ülkesine getirildiğine dair veriler geçmektedir. Ayrıca II. Sarduri'ye ait bir sefer yazıtında 132 katırdan bahsedilmektedir¹⁰. Bunların yanı sıra Karmir-Blur'da ele geçmiş bir tablette kral için sayılan malzeme ve hayvanlar arasında 1 katır ibaresi de geçmektedir¹¹ (Fig. 1).

KRALLAR	HAYVANLAR																			
	AT		KATIR				DEVE				BÜYÜKBAŞ HAYVAN				KÜÇÜKBAŞ HAYVAN					
	Sayı	Ölke	Yazıt (CTU)	Toplam	Sayı	Ölke	Yazıt (CTU)	Toplam	Sayı	Ölke	Yazıt (CTU)	Toplam	Sayı	Ölke	Yazıt (CTU)	Toplam	Sayı	Ölke	Yazıt (CTU)	Toplam
I. Sarduri (M.Ö. 846-830)																				
İşpuini (M.Ö. 830-820)																				
İşpuini ve Minua'nın Ortak Krallık Dönemi (M.Ö. 820-810)	126 1120	Elühi Parluua	A 3-4 A 3-9	1246	X bin 483	Mesta Dua, Sarılu, Barsua	A 3-9	X bin 483	365	Mesta Dua, Sarılu, Barsua	A 3-9	365	13540	Anaso	A 3-1 Ro.	13540	20785 6000	Anaso Mesta Dua, Sarılu, Barsua	A 3-1 Ro. A 3-9	25785
Minua (M.Ö. 810-785/780)	1733 ---?	Elühi Diauehi	A 5-2A, A 5-2B, A 5-2C, A 5-2D, A 5-2E, A 5-2F A 5-3	1733									7816	Elühi	A 5-2	7816	15320	Elühi	A 5-2	15320
I. Argiştî (M.Ö. 785/80-756)	4428 1104 232 806 790 288 290? 170 308 1200? 25	Udi, Diauehi, Asqelasi Qada Diauebi, Bia, Terhi, Zabaha Simmulara Hüce, Supa, Utoru Hübu Arna, Rubü Mama ---? Mama, İhtüni Busü, Asqaa, Süluuqa, Ugüsi Alat, Mama Mama Elühi Urme	A 8-2 A 8-3I A 8-3II A 8-3IV A 8-3V A 8-3VI	9437				101 184	Ala Mama	A 8-2 Ro. A 8-3 III	285	2251 4908 14478 35015 17964 8257 26604	İhtüni Alati Qaca Asqelasi Saulu Eriahi Utoru Utoru Mama Mama Utoru	A 8-2 Ro. A 8-2 Ro. A 8-2 Vo. A 8-3 I A 8-3 II A 8-3 III A 8-3 V	110378	8205 19950 73770 1829 1626 33233	İhtüni Alati Qada Asqelasi Saulu Eriahi Utoru Hübu Mama	A 8-2 Ro. A 8-2 Ro. A 8-2 Vo. A 8-3 I A 8-3 II A 8-3 III	138183	
II. Sarduri (M.Ö. 756-730)	352 2900 85 500 1900 1613 412 3590	Rihisä Mama, Barsua, Rubü Qulha, Hüsa Eriahi Abilanbi Qulha Utoru Eriahi Puluadi Mama, Eriahi Qulha, Utoru, Toria	A 9-1.1.a, A 9-3I A 9-3II A 9-3III A 9-3III A 9-3IV A 9-3V A 9-3VI	10442				115	Eriahi	A 9-3 IV	115	5747 12300 8525 2538 8560 17300 16529 6685 40353	B-x (x-x) Baruata Pulni Urme Abilanbi Utoru Eriahi Eriahi Utkin	A 9-1 lo. S.n A 9-3 I A 9-3 I A 9-3 II A 9-3 III A 9-3 IV A 9-3 V A 9-3 VI	118517	19082 32100 18000 8000 25170 31800 37685 25735 211470	B-x (x-x) Baruata Pulni Urme Abilanbi Utoru Eriahi Eriahi Utkin	A 9-1 lo. S.n A 9-3 I A 9-3 I A 9-3 II A 9-3 III A 9-3 IV A 9-3 V A 9-3 VI	408822	
I. Russa (M.Ö. 730/713)																				
II. Argiştî (M.Ö. 713-?)																				
II. Russa (M.Ö. 673/672)																				
III. Russa (M.Ö. 652)																				
III. Sarduri (M.Ö. 646/642)																				

Fig. 1. Çivi Yazılı Belgelerde Ganimet Olarak Alınan Hayvanlara Dair Sayısal Veriler (Çifçi 2017, Table 9 ve Gökce - Işık 2014, Table 1'den yeniden düzenlenerek; Tablo'da hayvan sayıları için Salvini 2008 (CTU) yayınında geçen veriler kullanılmıştır)

Urartu'da hayvanlar ile ilgili veren bir diğer önemli kaynakta Meher Kapı yazıtıdır. Yerel halk tarafından "kör kapı", "hazine kapı" veya "yalancı kapı" olarak adlandırılan Meher Kapı dörtgen planlı olup 4 m yüksekliğinde ve 2.70 m genişliğindedir. Meher Kapı, çift basamaklı bir kapı şeklindedir ve kayalık merdivenlerle erişilen güneye bakan bir açık hava tapınağının bir parçasıdır. Yazıtta Tanrı Haldi başta olmak üzere bazı tanrı ve tanrıçalara boğa, koyun, inek gibi hayvanların kurban edildiğine dair veriler geçmektedir¹².

⁶ Gökce-Işık 2014, 4-6.

⁷ UKN I, yazıt no. 24.

⁸ UKN I, yazıt no. 127; CTU I, A 8-3.

⁹ UKN I, yazıt no. 155; CTU I, A 9-3.

¹⁰ UKN I, yazıt no. 155G; Harouthiounyan 2001, yazıt no. 241G.

¹¹ Diakonoff 1963, yazıt no. 7.

¹² Çilingiroğlu 1997, 153.

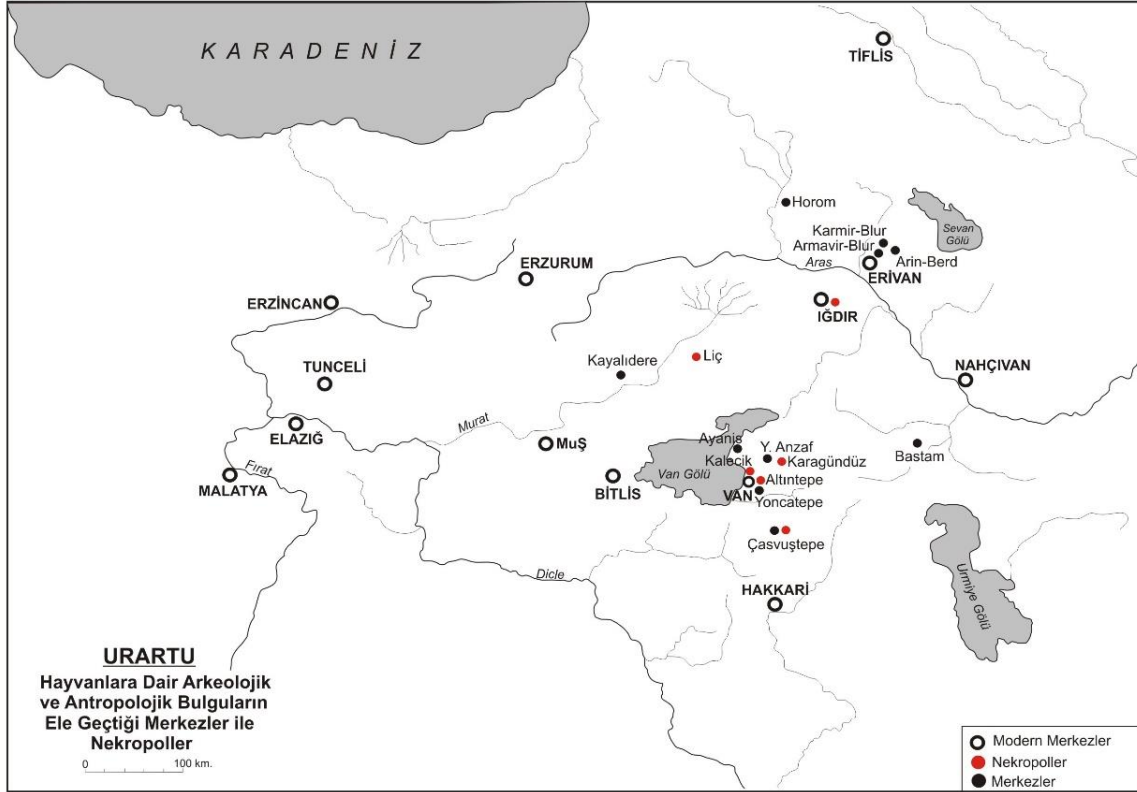

Fig. 2. Hayvanlara Ait İskelet Kalıntılarının Ele Geçtiği Merkezler ve Nekropoller (Gökce 2016, Harita 1'den yeniden düzenlenerek)

Arkeo-Zoolojik Veriler

Urartu Dönemi yerleşim yerlerinden Karmir-Blur¹³ (Teişebai URU), Arin-Berd¹⁴ (Erebuni), Armavir-Blur¹⁵ (Argıştihinili), Horom¹⁶, Bastam¹⁷ (Rusai URU.TUR), Ayanis¹⁸ (Rusahinili Eidurukai), Çavuştepe¹⁹ (Sardurihinili), Yukarı Anzaf²⁰, Yoncatepe²¹ ve Kayaıdere'de gerçekleştirilmiş olan kazılarda çeşitli türlerde evcil ve yabancı hayvan kalıntıları bulunmuştur (Fig. 2). Söz konusu yerleşim yerlerinde hayvan kalıntılarının bulunduğu mekânlar da önem arz etmektedir. Karmir-Blur'da oda 13, oda 26 ve 28 no.lu depo odasında çeşitli türlerde hayvanlara ait iskeletler ele geçmiştir²². Armavir-Blur'da çiftçiler ve zanaatkârların yaşadığı mekânlarda hayvan iskeletleri bulunmuştur²³. Bastam'da Doğu Binası, Kuzey ve Güney Kapısı alanları ile MB2-1, OB5-6 ve OB5-7'di olarak tanımlanan bir dizi oda da birçok kil bulla ile birlikte evcil ve yabancı hayvan kalıntıları rapor edilmiştir²⁴. Ayanis Kalesi'nde yapı 1 ve 3 arasındaki koridor ile tapınak alanı içinde yapılan çalışmalarda hayvan kalın-

¹³ Barnett-Watson 1952, 142, 144; Piotrovskii 1969, 154-156; Martirosjan 1974, 144, Tablo 2; Salvini 2006, 143.

¹⁴ Martirosjan 1974, 144, tablo 2; Salvini 2006, 143.

¹⁵ Martirosjan 1974, 144, tablo 2; Salvini 2006, 143.

¹⁶ Çifçi 2017, 109, 111.

¹⁷ Martirosjan 1974, 144, Tablo 2; Zimansky 1979, 54; Kleiss 1980, 300; Çifçi 2017, 109, 111.

¹⁸ Stone - Zimansky 2001, 361; Sağlamtimur 2001, 73 dn. 262; Batmaz 2013, 822-823.

¹⁹ Erzen 1970, 502; Erzen 1978, 11 dn. 57.

²⁰ Belli 1995, 295-296; Belli 1997, 383-384; Belli 1999, 510, 512.

²¹ Belli - Tozkopran 2006, 168.

²² Barnett - Watson 1952, 142; Barnett 1959, 7; Piotrovskii 1969, 155.

²³ Salvini 2006, 143.

²⁴ Zimansky 1979, 54; Kleiss 1980, 300.

tları ele geçmiştir²⁵. Yukarı Anzaf Kalesi'nde kuzey kapısı avlusu, kalenin kuzey batısındaki küçük bir ahır, depo ve mutfak yapıları ile teras duvarları ve güneybatı yapı duvarları arasındaki alanda farklı hayvan türlerine ait izlere rastlanmıştır²⁶. Çavuştepe Kalesi'nde Aşağı Kale'de bulunan saray ve tapınak alanlarında sınırlı sayıda hayvan kalıntıları ortaya çıkarılmıştır²⁷. Yoncatepe'de sarayın doğu bölümünde 1.80 m x 6 m büyüklüğünde dörtgen bir plan gösteren havuz içerisinde hayvan kalıntıları rapor edilmiştir²⁸. Kayalidere'de ise kalenin güneydoğusunda 5.50 x 11.50 m ölçülerinde olan odalardan birinde hayvan kemikleri tespit edilmiştir²⁹.

Bu merkezlerde ele geçen hayvan kalıntıları üzerine yapılmış olan çalışmalarda bunların evcil ve yabani türleri büyük oranda tespit edilmiştir³⁰. Evcil hayvanlar arasında at (*Equus caballus*), evcil domuz (*Sus domestica*), evcil eşek (*Equus asinus*), evcil deve (*Camelus spec*), sığır (*Bos Taurus*), manda (*Bubalus bubalis*), evcil keçi (*Capra hircus /Capra cylindricornis*), köpek (*Canis Familiaris*), evcil koyun (*Ovis aries*), evcil tavuk (*Gallus gallus demesticus*) yer almaktadır³¹ (Fig. 3).

HAYVANLAR	YERLEŞİM YERLERİ									NEKROPOLLER					
	Ayanis	Arin-Berd	Armavir-Blur	Bastam	Çavuştepe	Karmir-Blur	Y. Anzaf	Yoncatepe	Horom	Altintepe	İğdir	Kalecik	Karagündüz	Liç	Çavuştepe
Evcil At (<i>Equus Caballus</i>)															
Evcil Domuz (<i>Sus Domestica</i>)															
Evcil Eşek (<i>Equus Asinus</i>)															
Evcil Deve (<i>Camelus Spec</i>)															
Sığır (<i>Bos Taurus</i>)															
Evcil Keçi (<i>Capra hircus/Capra cylindricornis</i>)															
Köpek (<i>Canis Familiaris</i>)															
Manda (<i>Bubalus Bubalis</i>)															
Evcil Koyun (<i>Ovis aries</i>)															
Evcil Tavuk (<i>Gallus gallus demesticus</i>)															

Fig. 3. Urartu Dönemi Yerleşim Yerleri ve Nekropollerinden Ele Geçen Evcil Hayvanlar ("Yerleşim Yerleri" verilerinin oluşturulmasında Çifçi 2017, Table 10'dan da yararlanılmıştır)

Yabani hayvanlar arasında ise ceylan (*Gazella subgutturosa*), geyik (*Cervus elaphus maral / Damadama / Capreolus capreolus*), dağ keçisi (*Capra aegagrus*), sığır (*Bos primigenius*), yabani koyun (*Ovis orientalis/ ammon / gmelini*), kurt (*Canis lupus / familiaris palustris*), sansar (*Mustelidae*), yaban kedisini (*Felis silvestris*), çita (*Felis silvestris*), karaca (*Capreolus capreolus*), kaplumbağa (*Testudo graeca iberica / Clemmys Caspica*), Kuşlar (*Aves / Otis tarda / Falco tinnunculus / Anas strepera / Corvus corax*), kirpi (*Erinaceus concolor / europeus*), kunduz (*Castor fiber*), leopar (*Panthera pardus*), porsuk (*Meles meles*), tavşan (*Lepus capensis / europeus*), vaşak (*Lynx lynx*), tilki (*Vulpes vulpes*), yabani eşek (*Equus hemionus*), gelincik (*Mustela nivalis*), karakurbağası (*Bufo viridis*) ve balık (*pisces*) gibi hayvanlar bulunmaktadır³² (Fig. 4).

Yukarıda bahsi geçen yerleşim yerlerinin yanı sıra Urartu Dönemi nekropollerinde de evcil ve yabani hayvan kalıntıları bulunmuştur (Fig. 2). Bunlardan Patnos / Liç nekropolisinde yan yana üç at (*Equus caballus*) gömüsü ele geçmiştir³³. İğdir mezarlığında yapılan kazı çalışmalarında iki çocuk ve

²⁵ Stone - Zimasky 2001, 361; Çilingiroğlu 2001, 46; 2004, 260-261; Batmaz 2013, 822.

²⁶ Belli 1997, 383-384; 1999, 510, 512.

²⁷ Erzen 1970, 502; 1978, 11 dn. 57.

²⁸ Belli-Tozkopran 2006, 168.

²⁹ Burney 1966, 92. Ayrıca söz konusu yayında ele geçen kemiklerin hangi hayvanlara ait olduğuna dair bilgiler verilmemiştir. Bu nedenle çalışmamızda yapmış olduğumuz tablolarda Kayalidere verileri kullanılamamıştır.

³⁰ Yabani ve evcil hayvanların Latince isimleri için Çifçi 2017, 108-111, Table 10-11 ve Satar vd. 2006, 52 Tablo 1 yayımlarından yararlanılmıştır.

³¹ Çifçi 2017, 108-109.

³² Çifçi 2017, 108-109.

³³ Öğün 1973, 61-67; 1978, 674-678.

bir kadının gömüldüğü inhumasyon gömüde at dişi³⁴ ve 10-13 no.lu alanda iki adet yabancı koyun kemiği³⁵ (*Ovis orientalis/ ammon / gmelini*) rapor edilmiştir. Van/Kalecik'te Ka.21 no'lu mezar dromosunda bir ata ait alt çene kemiğine rastlanmıştır³⁶. Van/Altıntepe Nekropolü'nde yabancı at (*Equus sp.*), evcil at (*Equus caballus*), yabancı eşek (*Equus hemionus*), evcil eşek (*Equus asinus*), kirpi (*Erinaceus concolor / europeus*), köpek (*Canis Familiaris*), evcil koyun (*Ovis aries*), yabancı koyun (*Ovis orientalis/ ammon / gmelini*), evcil tavuk (*Gallus gallus demesticus*), evcil keçi *Capra hircus /Capra cylindricornis* ve dağ keçisi (*Capra aegagrus*) kalıntıları bulunmuştur³⁷. Çavuştepe Nekropolü çalışmalarında C açmasının güneybatı kesiminde iki adet at (*Equus caballus*) iskeleti tespit edilmiştir³⁸. Karagündüz mezarlık alanında ortaya çıkarılan kaplar içerisinde ise keçi ve kuzu kalıntıları ele geçmiştir³⁹.

HAYVANLAR	YERLEŞİM YERLERİ									NEKROPOLLER					
	Ayanis	Arin-Berd	Arnavir-Blur	Bastam	Çavuştepe	Karmir-Blur	Y. Anzaf	Yoncatepe	Horom	Altıntepe	Iğdır	Kalecik	Karagündüz	Liç	Çavuştepe
Çaylan (<i>Gazella subgutturosa</i>)															
Dağ Keçisi (<i>Capra aegagrus</i>)															
Siğir (<i>Bos primigenius</i>)															
Sansar (<i>Mustelidae</i>)															
Yaban Kedisi (<i>Felis silvestris</i>)															
Kurt (<i>Canis lupus/familiaris pallustris</i>)															
Cita (<i>Felis silvestris</i>)															
Karaca (<i>Capreolus capreolus</i>)															
Kunduz (<i>Castor fiber</i>)															
Leopar (<i>Panthera pardus</i>)															
Porsuk (<i>Meles meles</i>)															
Tavşan (<i>Lepus capensis/ europeus</i>)															
Vaşak (<i>Lynx lynx</i>)															
Tilki (<i>Vulpes vulpes</i>)															
Yabancı Eşek (<i>Equus hemionus</i>)															
Gelincik (<i>Mustela nivalis</i>)															
Karakurbağası (<i>Bufo viridis</i>)															
Geyik (<i>Cervus elephas marali/ Damadama/Capreolus capreolus</i>)															
Yabancı Koyun (<i>Ovis orientalis/ammon/ armeni</i>)															
Kapumbağa (<i>Testudo graeca libani/ Clemmys Caspia</i>)															
Kuşlar (<i>Aves/Otistarda/Falco binnunculus/Anas Stre perna/Corvus corax</i>)															
Balık (<i>Pisces</i>)															

Fig. 4. Urartu Dönemi Yerleşim Yerleri ve Nekropollerinden Ele Geçen Yabancı Hayvanlar ("Yerleşim Yerleri" verilerinin oluşturulmasında Çifçi 2017, Tablo 11'den de yararlanılmıştır)

Betimleme Sanatı

Urartular Dönemi'ne ait yerleşim yerleri ve nekropollerinde yapılan çalışmalarda hayvanlara ait zengin betimlemelerin bulunduğu eserler de ele geçmiştir. Bu eserlerde aslan başta olmak üzere at, boğa, deve, geyik, keçi, koyun, koç, kurt, köpek, leopar, kuş, balık, tavuk ve yılan gibi hayvanlar betimlenmiştir. Bunlardan aslan metal eserler, mühür baskıları, kabartma ile Arin-Berd Sarayı ve Erzincan/Altıntepe duvar resimlerinin bir bölümünde çeşitli figür ve motifler ile birlikte tasvir edilmiştir⁴⁰. Yine bronzdan veya üzeri altın varak ile kaplanmış fildişi aslan heykelcikleri de Urartu

³⁴ Barnett 1963, 155.

³⁵ Girginer 1999, 263.

³⁶ Gökce 2011, 46.

³⁷ Satar *et al.* 2006, 52 Tablo 1.

³⁸ Çavuşoğlu *et al.* 2019, 285.

³⁹ Sevin 1999, 162; Sağlantımur 2001, 73 dn. 262.

⁴⁰ Kemerler için bk., Kellner 1991b, Taf. 2/10, 11, 15, Taf. 3/11, Taf. 4/12-13, Taf. 5/12-13, Taf. 6/19, 21, 26-28, Taf.

sanatında yerini almıştır.⁴¹ Bu heykelciklerin bir kısmı şamdanların ayaklarında süsleme unsuru olarak kullanılırken, bir kısmı da tanrı figürlerinin ayakları altında betimlenmiştir. Aslan figürlü dingil çivisi de Urartu sanatında yer alan bir diğer önemli buluntudur⁴².

Bazı metal eserlerde aslanın sadece baş kısmı sembol olarak işlenmiştir⁴³. Urartu takı repertuarında ise küpe ve bilezik gibi bazı takıların uç kısmı ve süs iğnelerinin baş kısmı aslan başı, aslan figürü veya aslan protomu şeklinde sonlandırılmıştır⁴⁴. Bu eserlerde aslan figürleri genelde profilden nadiren de cepheden verilmiştir. Yürür, koşar ya da dizleri üzerine çökmüş vaziyette betimlenen aslanlar genellikle kükrer pozisyonundadır. Bunların ağız açık, hırlar durumda, üst dudak yuvarlak, alt dudak dışa kıvrık, gözleri badem şeklinde, burun enine çizgilerle taralı ve kulaklar yuvarlak biçimdedir. Karın bölgesindeki kaburgalar bazen çizgilerle vurgulanmıştır. Boyun kısmında ve karın üzerinde buruşuk yeşerler bulunmaktadır. Kuyruk ya arka ayaklara paralel uzanmakta ya da bele doğru kıvrılarak sonlandırılmaktadır (Fig. 5A). Urartu sanatında etçiller grubundan aslanın yanı sıra çok sık olmasa da köpek (Fig. 5B), kurt (Fig. 5C) ve leopar (Fig. 5D) gibi hayvan figürleri de görülür. Bunlardan köpek ve leopar Arin-Berd sarayı duvar resimlerinde, kurt ise taşıt aksamında tasvir edilmiştir⁴⁵. Bunların yanı sıra Karmir-Blur kazılarında fildişinden köpek başı da ele geçmiştir⁴⁶. Profilden verilmiş hayvanlar anatomilerine uygun betimlenmiştir. Hayvanların kulakları dik ve ağızları ileriye doğru uzatılmıştır. Kuyruk kurt figüründe arka ayaklara paralel dururken köpek ve leoparda yukarıya kıvrıktır. Vücut kılları ve karın kaburgaları çizgilerle vurgulanmıştır. Ayrıca

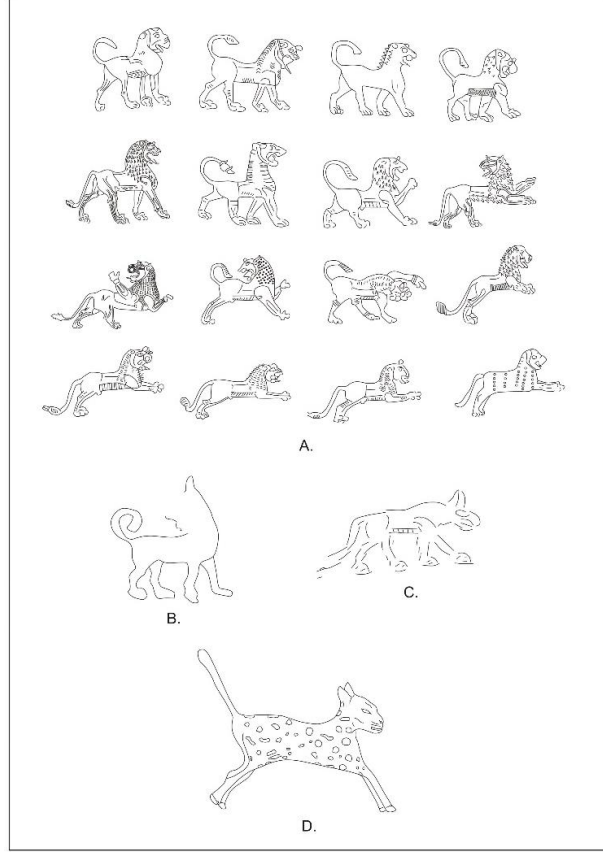

Fig. 5. Urartu Betimleme Sanatında Aslan, Köpek, Kurt ve Leopar Figürleri (A. Çavuşoğlu 2014, Lev. XX'den yeniden düzenlenerek; B. Hovhannissian 1973, Fig. 41; C. Kuvanç 2018, 189, Çiz. 5; D. Hovhannissian 1973, Fig. 28).

7/19, Taf. 36, Taf. 9/30, 33, 52, Taf. 13/61, Taf. 14/53, 64, 66, Taf. 15/53, 64-65, Taf. 16/68, 74, Taf. 17/68-74, Taf. 18/69-70, Taf. 19/69-70, Taf. 20/76, 79-80, vdd.; yakalılık için bk., Seidl 1991, 89, Fig. 47; göz siperlikleri için bk., Seidl 1991, 91, Fig. 49; alınlık için bk., Rehm 1997, 227, 364, Abb. XXVIII, U33; koşum diski için bk., Seidl 1991, 91, Figs. 49, 50a-b; Rehm 1997, 225, Abb. 407, U31; kalkan için bk., Merhav 1991a, 139, Fig. 22/a-b; adak levhaları için bk., Kellner 1991c, 291, Fig. 1, Merhav 1991c, 280-281, Figs. 5/a-b, 6; Belli 2010, 164; Mühürler için bk., Ayvazian 2006, 262, 514-515, 544-549, 554-555; Kabartma için bk., Calmayer 1991b, 314-315, Fig. 3/a-b; Duvar resimleri için bk. Özgüç 1966, 28-29, Figs. 34-36; Hovhannissian 1973, Figs. 14, 9, 46.

⁴¹ Merhav 1991c, 280-281, Figs. 5/a-b, 6; Belli 2010, 164.

⁴² Kuvanç 2018, 190, Çiz. 6.

⁴³ Göz siperliği için bk., Seidl 1991, 84, Fig. 37/2; Seidl 2004, 107-108, Taf. 27/b; koşum diskleri için bk., Belli 1976/77, 180-181, Çiz. 2; Seidl 2004, 78, Abb. 39/b; Çavuşoğlu 2005, 72, 76 Çiz. 1, Res. 1-2; at göğüs plakaları için bk., Belli 1983, 362, Fig. 2; Seidl 2004, 110-112, Abb. 84/a-d; bardaklar için bk., Barnett 1959, 3, Fig. 2.

⁴⁴ Belli 2010, 217, 260, 334, 337-338, 342.

⁴⁵ Hovhannissian 1973, Fig. 28, 41; Kuvanç 2018, 189 Çiz. 5.

⁴⁶ Piotrovskii 1967, 59.

leopard figürünün gövdesinde siyah benekler görülür.

Betimleme sanatında sıklıkla karşılaştığımız bir diğer hayvan at figürleridir. At figürleri metal eserler, mühür, duvar resmi ve taş kabartma üzerinde çeşitli motif ve figürlerle birlikte işlenmiştir⁴⁷ (Fig. 6A.1-6). Ayrıca bakraç (Fig. 6A.7) ve at çingirağı (Fig. 6A.8) gibi eserlere at başı motifi kazınmıştır⁴⁸. Yine Karmir-Blur'da at başı formu bir boncuk (Fig. 6A.9) ve Giriktepe'de stilize şekilde üç adet altın at başı amulet (Fig. 6A.10) Urartu takı sanatı içinde yerlerini almıştır⁴⁹. Karmir-Blur ile Erzincan-Altıntepe'den ele geçen at başlı taşı ok ucu başlıkları (Fig. 6A.11-12) ve A. Köroğlu Koleksiyonu'nda sergilenen at başlı dingil çivisi de (Fig. 6A.13) taşı aksamları arasında yer alan önemli buluntulardandır⁵⁰. Bunların yanı sıra Erzincan-Altıntepe III no'lu mezarda ve Toprakkale'de bronz at figürleri bulunmuştur⁵¹ (Fig. 6A.14). *"Urartu tasvirli eserlerinde betimlenmiş atların ortak özellikleri şöyle özetlenebilir: dinamik olan bu hayvanlar genellikle yüksek sağırlı verilmiştir. Gözler badem şeklinde, ağız ve burunları çizgilerle belirtilmiştir. Bazı örneklerde atların kasları çizgilerle belirgin halde vurgulanmıştır. Hemen hemen bütün atlarda kuyruklar arka ayaklara paralel olarak uzatılmıştır. Bazı betimlemelerde kuyrukların ortadan bir kurdele ya da ipele bağlandığı görülmektedir. Kuyruk kılları zaman zaman balık kılıcı ya da ince çizgilerle gösterilmiştir"*⁵². Ayrıca Arin-Berd sarayı duvar resimlerinde betimlenmiş bir at figürü kahve tonlarındadır⁵³. Bu tek örnekten ve Urartu'nun çağdaşı Assur yazıtlarında geçen kiremit, siyah ve *irginu* renkli atlardan yola çıkılarak Urartu bölgesi atlarının da kiremit, siyah ve *irginu* renkli olabileceği önerilmiştir⁵⁴. Nitekim Urartular ile Assurluların aynı bölgeden at temin etmeleri bu görüşü destekler niteliktedir.

Boğa, betimleme sanatında görülen büyükbaş hayvan türlerinden biridir. Boğa figürleri metal eserler, mühürler, kabartma ve duvar resimlerinde işlenmiştir⁵⁵ (Fig. 6B). Ayrıca Toprakkale kazılarında üzerinde tanrı figürlerinin durduğu bronz boğa heykelciği ele geçmiştir⁵⁶. Boğa figürleri anatomik açıdan ortak özellik sergilerler. Bunlar genellikle profilden işlenmiş göz, ağız ve burunları tek çizgi ile vurgulanmıştır. Hayvanların kaburga kemikleri çizgilerle belirtilmiştir. Kuyruk genellikle arka ayaklara paralel bazen de bele doğru yay biçiminde kıvrılmaktadır. Boynuzlar ise yukarıya doğru yay şeklindedir.

Urartu merkezlerinden Arin-Berd'de ele geçen bir taş kabartma (Fig. 6C.1) ve metal kemer

⁴⁷ Kemerler için bk. Kellner 1991a, 142-151; 1991b, Taf. 1-9, Taf. 26-27, Taf. 31, Taf. 34-35, Taf. 39, Taf. 41, Taf. 43, Taf. 44-45, Taf. 50, Taf. 52-53, Taf. 60-61, Taf. 87-88; Seidl 2004: Taf. 47/a-e, Taf. 48/a, d, Taf. 49/a-f, Taf. 50/a-d, Taf. 57/a-b; miğferler için bk. Calmayer 1991a, 126, Fig. 8, 130, Fig. 14; Rehm 1997, 361, Abb. XXV, U22; Seidl 2004: 69-72, Abb. 30-32; sadak için bk. Piotrovskii 1969, Fig. 84; Seidl 2004, 90, Abb. 56, Taf. 17/c-d, Taf. 18/a; plakalar için bk. Özgen 1983, Fig. 4, Draw. 5; Seidl 2004, Taf. 17/b; Sevin 2007, 721-726, Figs. 3-4; taşı aksamları için bk. Seidl 2004, 102, Abb. 74; koşum takımları için bk. Born - Seidl 1995, 58-64; Seidl 2004, 113, Abb. 85, Taf. 34/b; mühür için bk. Ayvazian 2006, 64, TK-21, Toprakkale; duvar resmi için bk. Hovhannissian 1973, Fig. 4; taş kabartma için bk. Bilgiç-Öğün 1966, 87, Pl. XIX.

⁴⁸ Kellner 1975-76, 61, no. 4, Pl. 4/2; Salvini 1980, 182-183, no. B, Pl. 1b; Seidl 1991, 95, Fig. 56.

⁴⁹ Piotrovskii 1955, 55, Fig. 18; Balkan 1964, 242.

⁵⁰ Piotrovskii 1966, 258, Fig. 40; Özgüç 1969a, 263; Gökce 2018a, 40, Fotoğraf 3-4.

⁵¹ Barnett 1954, Pl. II. E; Özgüç 1969b, 20.

⁵² Gökce – Işık 2014, 17-18.

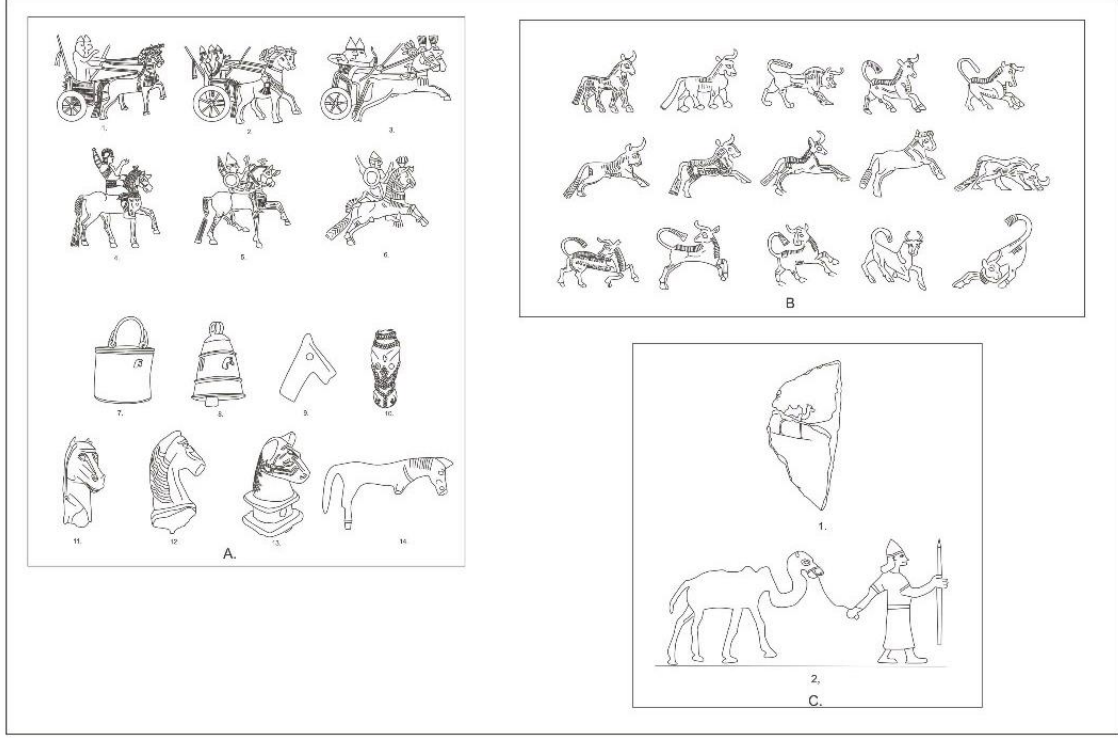
⁵³ Hovhannissian 1973, Fig. 36.

⁵⁴ Gökce – Işık 2014, 18.

⁵⁵ Kalkanlar için bk., Merhav 1991a, 139, Fig. 22/a-b; Seidl 2004, 85, Abb. 48; Madalyon için bk., Merhav 1991b, 175, Fig. 11; Kemerler için bk., Kellner 1991b, Taf. 2/10-11, Taf. 3/11, Taf. 4/12-14, Taf. 5/12-13, Taf. 6/19, 26-28, Taf. 7/19, Taf. 9/30, 33, Taf. 12/55, Taf. 13/60-61, Taf. 14/53, 64, 66, Taf. 15/53, 64, 65, Taf. 17/68, Taf. 19/69-70, Taf. 20/78, 80, Taf. 64/241-243, Taf. 65/241-242, Taf. 87/445-446; At koşum takımları için bk., Seidl 1991, 85, Fig. 39, 89, Fig. 47, 90, Fig. 48, 91, Fig. 49, 96, Figs. 62.1-3, 63.1-3; Taşı aksamları için bk., Seidl 2004, 93, Abb. 59, 95, Abb. 63, 96, Abb. 64-65; mühürler için bk. Ayvazian 2006, 23, 64, TK-24; kabartma için bk. Calmayer 1991b, 312, Figs. 1-2; duvar resimleri için bk. Özgüç 1966, 17, Fig. 20; Hovhannissian 1973, Figs. 1, 2, 11, 17, 25, 28, 33, 37.

⁵⁶ Merhav 1991c, 278, Fig. 3.

parçasında deve figürleri işlenmiştir⁵⁷. Develer kervan görüntüsü içinde betimlenmiştir (Fig. 6C.2). Anatomik yapılarına uygun verilmiş olan develer iki hörgüçlüdür. Profilden işlenmiş olan hayvanların yüz uzuvları vurgulanmıştır. Bunlar uzun bacaklı, kısa kuyruklu ve çift toynaklıdır. Kemer parçasında betimlenmiş devenin önünde yürür durumda, sol eliyle yuları, sağ eliyle mızrak tutan miğferli bir kişi görülür.

Fig. 6. Urartu Betimleme Sanatında At Figürleri (A. 1.Seidl 2004, 72, Abb. 32'den detay, 2.Sevin 2007, Çiz. 3, 3. Seidl 2004, 102, Abb. 74'den detay, 4.Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/2, 5. Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/4, 6. Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/6, 7.Salvini 1980, Pl. 1/B, 8. Seidl 1991, 95, Fig. 56, 9.Piotrovskii 1955, 55, Fig. 18, 10. Belli 2010, 398, 11.Piotrovskii 1966,258, Fig. 40, 12. Piotrovskii 1969,263, 13. Gökce 2018a, 40, Fot. 3-4, 14.Barnett 1954,Pl. II.E; B. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXI'den Yeniden Düzenlenerek; C. 1. Herles 2008, Abb. 13, 2. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVIII/9).

Betimleme sanatında sıklıkla görülen bir diğer hayvan grubu küçükbaşlardır (koyun, keçi, koç) (Fig. 7A-C). Küçükbaş hayvanlar metal kemerler, mühür ve Doğubayazıt kaya mezarında tasvir edilmiştir⁵⁸. Yine Urartu sanatında bronzdan keçi heykelciği de bulunmaktadır⁵⁹. Ayrıca Çavuştepe ve Ayanis Kalesi kazılarında birer koçbaşı tespit edilmiştir⁶⁰. Söz konusu betimlemelerde profilden verilmiş hayvanlar anatomik yapılarına uygun işlenmiştir. Yüz uzuvları vurgulanmış olan hayvanların

⁵⁷ Herles 2008, 166, Abb. 12-14; Çavuşoğlu 2014, 40, Lev. XXVIII/9.

⁵⁸ Koyun için bk., Kellner 1991b, Taf. 69/269, Taf. 71/279; Çavuşoğlu 2014, 37, Lev. XXIII/7-8; Keçi için bk., Kellner 1991b, Taf. 18-19/70, Taf. 59/233, Taf. 42/162, Taf. 70/279, Taf. 52/197, Taf. 22/84, Taf. 31/103, 63, Abb. 19; Seidl 2004, Taf. C/2; Çavuşoğlu 2002, Çiz. 34, 55; Çavuşoğlu 2014, 37, Lev. XXIV/1-24; adak levhaları için bk., Kellner 1991c, 292, Figs. 3-4, 293, Fig. 6; alınlık için bk., Rehm 1997, 227, 364, Abb. XXVIII, U33; göz siperliği için bk., Seidl 1991, 87, Figs. 40-41, Seidl 2004, Taf. 27/c; göğüs plakaları için bk., Seidl 1991, 87, Figs. 43-44; Rehm 1997, 231, Abb. 412, U39; metal plaka içi bk. Kuvanç 2018, 187, Çiz. 2/A-B; Koç için bk., Taşyürek 1975, Fig. 24; Kellner 1991b, Taf. 32/112, Taf. 59/233, Taf. 50/188, Taf. 69/269, Taf. 71/279; Çavuşoğlu 2014, Lev. XXIII/1-6.; mühür için bk., Ayvazian 2006, 442-443; Doğubayazıt kaya mezarı için bk. Konyar 2017, 21, Fig. 5.

⁵⁹ Merhav 1991c, 279, Fig. 4/a-b.

⁶⁰ Işıklı - Özdemir 2019, 502-503, fig. 4, 6.

kuyrukları kısa işlenmiştir. Kısa olan kuyruklar ya yukarıya doğru kıvrılmış ya da aşağıya sarkık durumdadır. İstisnai olarak koyun figürlerinde kuyruklar genelde yumak ya da yukarı kıvrık bir tarzdadır (Fig. 7C). Vücut tüyleri ve karın kaburgaları çizgilerle belirtilmiştir. Keçi figürleri çoğunlukla tek boynuzludur. Koç figürlerinde ise hem tek boynuz hem de iki yana açılmış çift boynuz görülür.

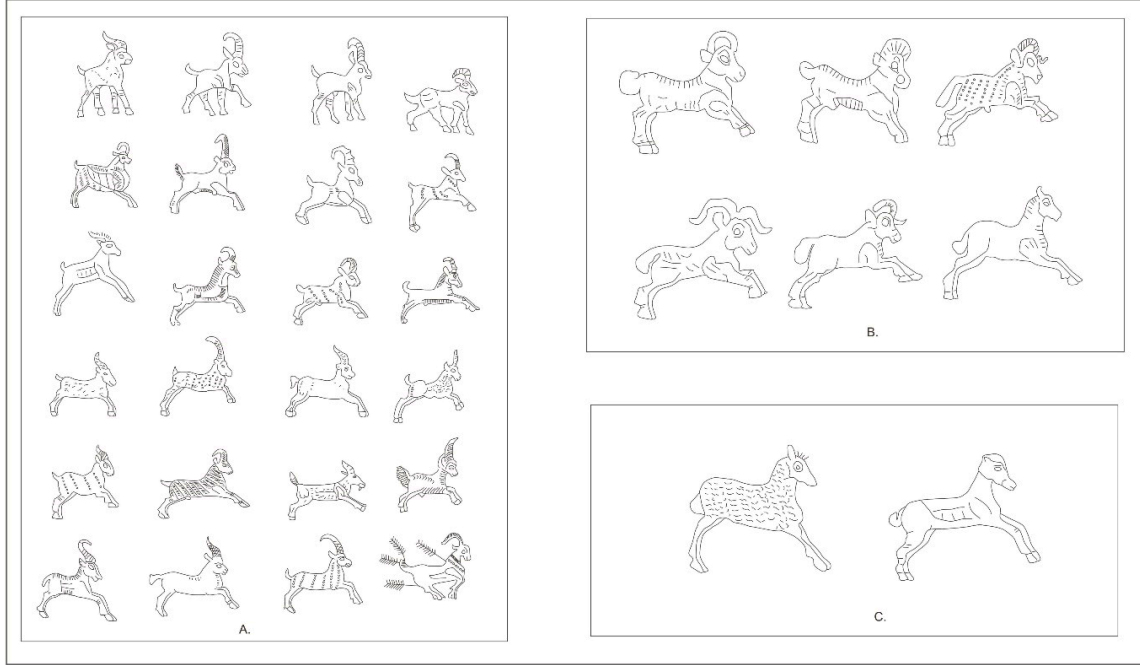

Fig. 7. Urtu Betimleme Sanatında Küçükbaş (Keçi, Koç ve Koyun) Figürleri
(A. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXIV; B-C. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXIII'den yeniden düzenlenerek).

Urtu sanatında geyik figürleri çoğunlukla metal kemerler, iki mühür baskısı, at göz siperliği ve Erzincan/Altın-tepe duvar resimlerinin bir bölümünde işlenmiştir⁶¹ (Fig. 8A). Profilden betimlenmiş hayvanlar koşarken, dururken ya da yürürken betimlenmiştir. Anatomilerine uygun şekilde işlenen geyik figürleri çift veya çatallı boynuzlar ve kısa kuyruklara sahiptir. Kuyruklar zaman zaman yukarıya kıvrık zaman zaman da arka ayaklara paraleldir.

Tavşan, betimleme sanatında metal kemerler ve bir mühür baskısında görülür⁶² (Fig. 8B). Anatomilerine uygun şekilde betimlenen tavşanların gözleri yuvarlak, kulakları ile arka bacakları uzun, kuyrukları kısa ve kalın verilmiştir. Kuyruk ve vücut tüyleri çizgilerle belirtilmiştir. Tavşanların bacak kasları çizgilerle gösterilmiştir.

Urtu görsel sanatlarında sürüngenlerden şimdilik yılan figürü kullanılmıştır. Bilinen tek örnek ise metal kemer parçası⁶³ üzerindedir (Fig. 8C). Kemer parçasında karşılıklı duran iki kuş gagalarıyla yılanı çekiştirmektedir⁶⁴. Ayrıca yılanbaşlarının Urtu takı sanatında bilezik ve pazibent gibi eserlerin bitim kısımlarında süsleme amaçlı kullanıldığı da bilinmektedir⁶⁵.

Kanatlılar grubundan olan kuş türleri ve tavuk figürleri Urtu betimleme sanatında metal

⁶¹ Kemerler için bk., Kellner 1991b, 53, Abb. 14/b, Taf. 6/19, Taf. 14/64; Çavuşoğlu 2014, 37-38, Lev. XXV/1-8; mühür baskıları için bk. Ayvazian 2006, 426, 817-818; at göz siperliği için bk., Gökce 2018b, Çiz. 5/B; duvar resimleri için bk. Özgüç 1966, 28-29, Figs. 34-36.

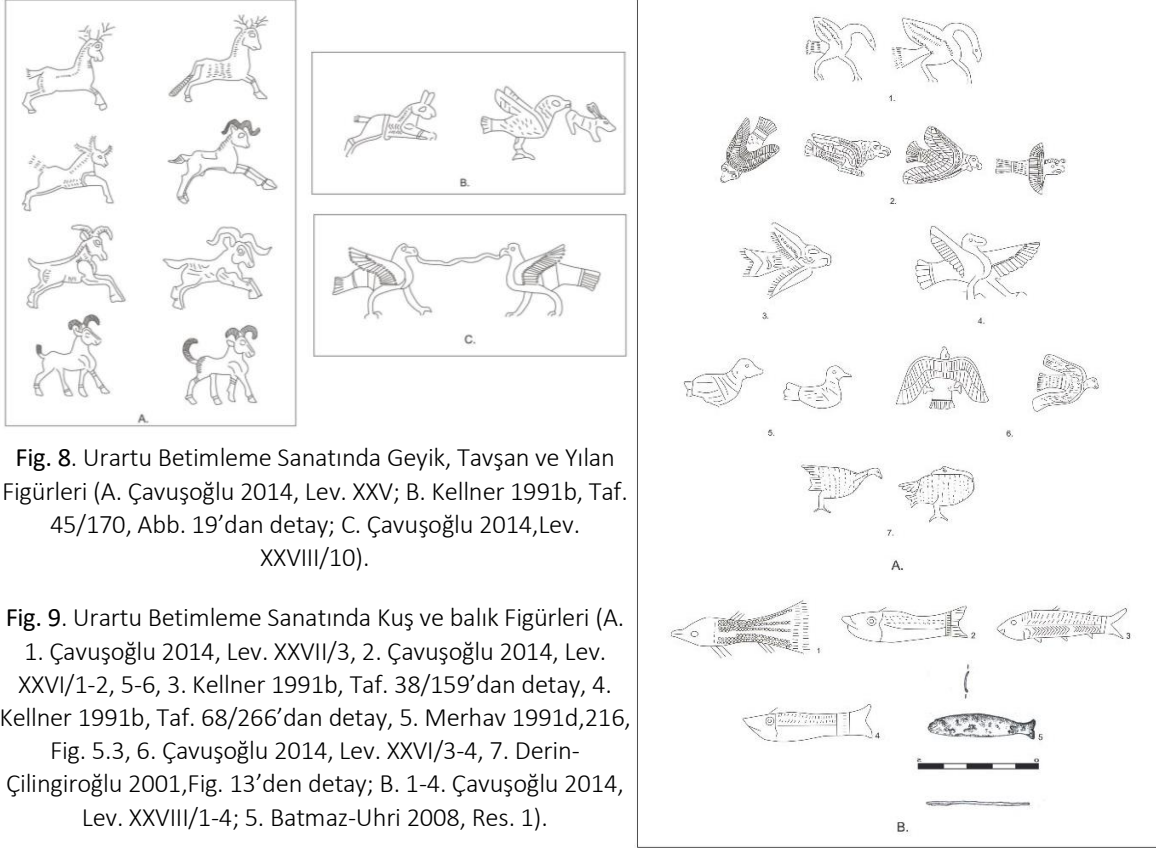
⁶² Kellner 1991b, Taf. 45/170, 63, Abb. 19; Ayvazian 2006, 678-679.

⁶³ Çavuşoğlu 2014, 41 Lev. XXVIII/10.

⁶⁴ Çavuşoğlu 2014, 41.

⁶⁵ Kohlmeyer 1991, 177-183; Stone - Zimasky 2001, 361.

kemerler, miğfer ve bir bakraç üzerinde görülür⁶⁶ (Fig. 9A.1-7). Hayvanların tamamı profildendir. Anatomilerine uygun verilmiş olan kanatlıların kuyruk ve kanat tüyleri çizgilerle vurgulanmıştır. Kuyruklar düz ve çatal formu olabilmektedir. Açık ya da kapalı verilmiş olan kanatlarda telekler vurgulanmıştır. Büyük çoğunluğu kısa bacaklı ve boyunlu olmakla birlikte bir örnekte bacaklar ile boyun uzun ve ince verilmiştir (Fig. 9A.1).

Fig. 8. Urartu Betimleme Sanatında Geyik, Tavşan ve Yılan Figürleri (A. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXV; B. Kellner 1991b, Taf. 45/170, Abb. 19'dan detay; C. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVIII/10).

Fig. 9. Urartu Betimleme Sanatında Kuş ve balık Figürleri (A. 1. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVII/3, 2. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVI/1-2, 5-6, 3. Kellner 1991b, Taf. 38/159'dan detay, 4. Kellner 1991b, Taf. 68/266'dan detay, 5. Merhav 1991d, 216, Fig. 5.3, 6. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVI/3-4, 7. Derin-Çilingiroğlu 2001, Fig. 13'den detay; B. 1-4. Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVIII/1-4; 5. Batmaz-Uhri 2008, Res. 1).

Urartu sanatında balık figürleri ise özellikle metal kemerler başta olmak üzere alınlıklar, bakraç ve mühürler üzerinde işlenmiştir⁶⁷ (Fig. 9B.1-4). Ayrıca Ayanis Kalesi Doğu Depo Alanı'ndan bronz balık figürü ele geçmiştir⁶⁸ (Fig. 9B.5). Söz konusu eserler üzerindeki balık figürleri incelendiğinde bunların bazılarının Van Gölü Havzası'nda yaşayan alabalık, inci kefalı⁶⁹, bazılarının ise dere ve nehirlerde yaşayan aynalı sazan, sazan ve alabalık olabileceği belirtilmiştir⁷⁰.

Urartu Dini'nde Hayvanlar

Urartuların dini yaşamında ritüellerin önemli bir yeri vardır. Hasat zamanı (bağbozumu), tahta çıkış törenleri, sefere çıkma ve askeri zaferler sonrasında bir dizi dini tören de tanrı-tanrıçalara hayvan

⁶⁶ Kellner 1991b, Taf. 66/251, Taf. 39/159, Taf. 68/266, 269; Merhav 1991d, 216, Fig. 5.3; Derin - Çilingiroğlu 2001, 164, 181, Fig. 13; Çavuşoğlu 2014, Lev. XXVI/1-2, 3-4, 5-6, Lev. XXVII/3.

⁶⁷ Kemerler için bk. Kellner 1991b, Taf. 68/261, 266, 269, Taf. 69/266, 269; Çavuşoğlu 2014, 39, Lev. XXVIII/1-4; alınlık için bk. Seidl 1991, 92, Figs. 51-52; bakraç için bk. Merhav 1991d, 216, Fig. 5.3; mühürler için bk. Ayvazian 2006, 656-657, 674-677, 751-752.

⁶⁸ Batmaz - Uhri 2008, 65 vdd.

⁶⁹ Batmaz - Uhri 2008: 65 vdd., Çiz. 2-3, Res. 1.

⁷⁰ Çavuşoğlu 2014, 40.

kurbanı gerçekleştirmişlerdir⁷¹. Söz konusu ayinler tapınaklar ve açık hava kutsal alanlarında uygulanmıştır. Bu kutsal alanlarda yapılmış arkeolojik çalışmalarda hayvan kurbanına dair veriler ortaya çıkarılmıştır. Açık hava kutsal alanlarından Meher Kapı, Yeşilaliç ve Erzincan/Altıntepe’de bulunan kaya oyuklarının kurban kesimi için olduğu önerilmiştir⁷². Urartu merkezlerinden Çavuştepe’de Aşağı Kale’de bulunan tapınağın önünde bir sunak ve bu sunakla bağlantılı kanal ortaya çıkarılmıştır. Nitekim bu sunağın 1.00 m batısında boynuzlu bir keçi kafası da rapor edilmiştir⁷³. Arin-Berd’de tapınağın karşısında yer alan mekânlardan birinde hayvan kemikleri bulunmuştur⁷⁴. Karmir Blur’da 25 no.lu odada bulunan sunak üzerinde hayvan kemiklerine rastlanmıştır⁷⁵. Ayrıca Ayanis Kalesi tapınak alanında avlu tabanı altına açılmış bir kanal üzerinde 80 cm çapında kireçtaşı sunak tespit edilmiştir⁷⁶. Söz konusu yerleşim yerlerinde bulunan sunakların hayvan kurbanı için kullanılmış olabileceği belirtilmiştir⁷⁷. Urartu Dönemi’nde hayvan kalıntıları yerleşimlerin yanı sıra Liç, Iğdır, Van/Altıntepe, Kalecik ve Karagündüz nekropollerinde bulunan mezarlarda kaplar içinde de ele geçmiştir. Batmaz (2013), “*mezarlık alanlarında kurbanlık hayvanların nerede kesildiğinin tam olarak bilinmediğini ve bunun nedeni mezarlık alanlarında kurban sunağının eksikliği olduğunu ifade etmiştir. Bununla beraber taşınabilir kurban sunaklarının olması durumunda kurbanların mezarlık alanında gerçekleştirilmiş olmasının olasılık dâhilinde olabileceğini*”⁷⁸ ileri sürmüştür. Yerleşim yerleri ve mezarlardan ele geçen hayvan kalıntıları ile çivi yazılı belgelerdeki veriler Urartularda hem evcil hem de yabancı hayvanların kurban veya ölü yemeği olarak sunulduklarını gösterir. Kurban olarak sunulan hayvanlar arasında boğa başta olmak üzere inek, koyun, keçi, kuzu, oğlak ve yabancı koyunu gelmektedir. Yine nekropollerden ele geçen hayvan kalıntıları da bunların ölü yemeği olarak sunulduklarını göstermektedir. Bu hayvanlar içerisinde evcil/yabancı eşek, evcil/yabancı koyun, evcil/yabancı keçi, tavuk ve kirpi vardır. Çilingiroğlu, Urartu yazıtlarında geçen ve tanrılara sunulan “besili koyunların” yabancı koyunlar olabileceğini belirtmiştir⁷⁹. Batmaz ise evcil hayvanlarla birlikte yabancı hayvanlarında kral veya kraliye adına kurban edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür⁸⁰. Urartu’da hayvanlar ölen kişiyi kötülüklerden korumak için de kurban edilmiş olamaz mı? Van/Altıntepe nekropolünde ele geçen köpek kalıntılarının bu amaçla kurban edilmiş olması ihtimal dâhilindedir. Urartu Krallığı’nda tanrı veya tanrıçalara kurban edilecek hayvanlar nerede bekletiliyordu? Bu sorunun cevabını Van Kalesi’nin kuzey tarafında yer alan kral Minua’ya ait kaya yazıtında bulabilmekteyiz. Yazıtta; “*İşpuinioğlu Menua bu yeri şirşini yaptırdı. Menua derki; Her kim kurbanlık boğaları oradan sürerse, her kim bir yere kaldırırsa, her kim büyükbaş hayvanları oradan çalarsa, her kim bu yazıtı karşı suç işlerse, her kim bir başkasına bunları yaptıırırsa, Tanrı Haldi, Tanrı Teişeba ve Tanrı Şivini onu güneşin altından yok etsin*” ibaresi geçer⁸¹. Söz konusu yazıtta geçen “şirşini” kelimesinin, tanrı ve tanrıçalara sunulacak kurbanlık hayvanların bekletildiği ahır anlamına gelmesinden yola çıkılarak dini ritüellerde kurban edilecek hayvanlara devlet tarafından belirlenmiş bir yerde bakıldıkları ileri sürülmüştür⁸². Ancak Çifçi, “*şirşini olarak tanımlanan bu alanın kapalı bir alan olduğunu ve hayvanların burada uzun süre kalmasının imkânsız olduğunu ve*

⁷¹ Urartu dini ayinleri için bk. Baştürk 2006, 86-113.

⁷² Batmaz 2013, 818-819.

⁷³ Erzen 1978, 11 dn. 57.

⁷⁴ Martirosjan 1964, 238.

⁷⁵ Barnett - Watson 1952, 144.

⁷⁶ Batmaz 2013, 818.

⁷⁷ Erzen 1978, 11 dn. 57; Martirosjan 1964, 238; Barnett - Watson 1952, 144; Batmaz 2013, 818.

⁷⁸ Batmaz 2013, 819.

⁷⁹ Çilingiroğlu 2005, 99.

⁸⁰ Batmaz 2013, 822-823.

⁸¹ UKN I, yazıt no 63.

⁸² Diakonoff 1991, dn. 26; Tarhan - Sevin 1991: 431 dn. 3; Sağlamtimur 2017, 8.

bu nedenle hayvanların burada kurban edilmeden önce geçici bir süreliğine tutulmuş olabileceğini" ileri sürmüştür⁸³.

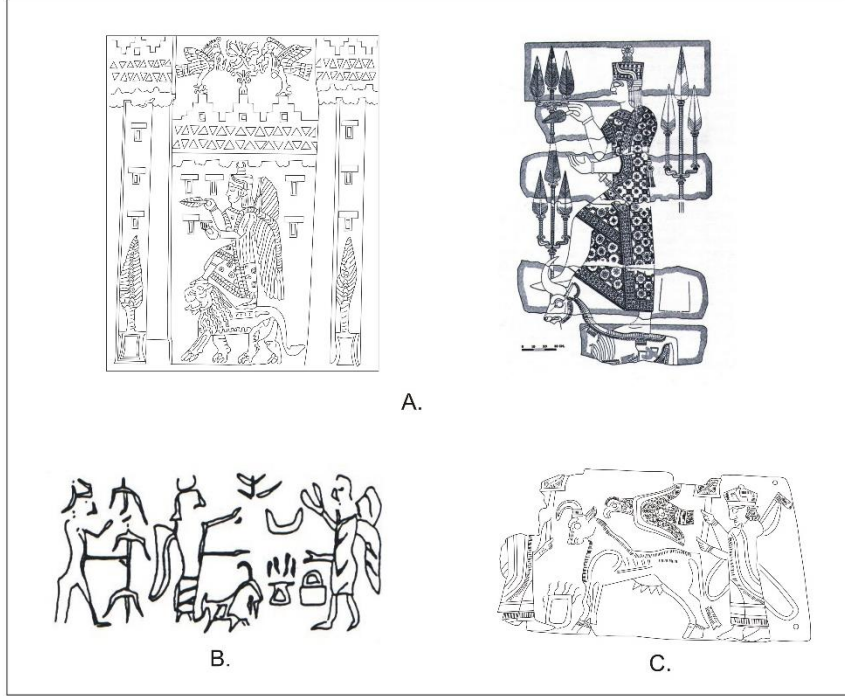

Fig. 10. Urartu Dininde Hayvanlar (A. Çilingiroğlu 1998, 138, 141, Çizim 31-32; B. Baştürk 2006, Lev. XVII/b; C. Seidl 2004, 181, Abb. 31).

Betimleme sanatı da Urartu dininde hayvanlar ile ilgili görsel veriler sunar. Kalkan, adak levhaları, taş kabartmalar ve bir mühür bu konuda bilgi vermektedir⁸⁴ (Fig. 10A-C). Kalkan, kabartma ve adak levhasında aslan ve boğa gibi hayvanların sırtları üzerinde tanrılar durmaktadır. Bu hayvanlar sırtlarında duran tanrıların kutsal hayvanlarıdır. Yine bir adak levhasında işlenmiş boğa ve mühür üzerinde betimlenmiş dağ keçisi figürleri din ile ilgilidir. Sahnede sağ ve sol tarafta karşılıklı duran tanrı figürleri vardır. Sol taraftaki tanrı figürünün hemen önünde olasılıkla ateş kültü ile bağlantılı bir altar bulunur. Her iki eserde de altanın hemen önünde bu hayvan figürleri yer alır. Muhtemelen bu hayvanlar tanrılara kurban edilmek üzere ritüelin yapılacağı alana getirilmiştir (Fig. 10B-C).

Urartu Sosyo-Kültürel Yaşamı'nda Hayvanlar

Urartu Dönemi çivi yazılı belgelerinde askeri ve dini konularda bilgiler bulunmakla birlikte sosyo-kültürel hayata dair veriler oldukça azdır. Urartu kralı Minua dönemine ait bir yazıtta kralın *Aršibi* (Kartal) adındaki atının 22 kol uzunluğundaki atlayışından söz edilmektedir⁸⁵. Yazıtta geçen atın atlayışından yola çıkılarak Urartularda özellikle sosyal hayatta kralın da dâhil olduğu atlı spor müsabakalarının yapılmış olabileceği önerilmiştir⁸⁶. Ayrıca Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur'da avlanmanın aşağı kentlere inşa edilen av ve botanik (*ambassu*) parklarında kral, sarayın ileri gelenleri; hizmetçiler, harem ağaları ve müzisyenler eşliğinde eğlenceli bir spor aktivesi olarak gerçekleştirildiği bilinmektedir⁸⁷. Urartu yazılı metinlerinde bahçe isimleri geçmekle birlikte bunların av

⁸³ Çifçi 2017, 113-114.

⁸⁴ Çilingiroğlu 1997, 138, 141, Çiz. 31-32; Baştürk 2006, Lev. XVII/b; Seidl 2004, 181, Abb. 31.

⁸⁵ CTU I, yazıt no. A5- 91.

⁸⁶ Salvini 2006, 15.

⁸⁷ Köroğlu 2008, 4; Sürün 2017, 73-74.

partileri için kullanılıp kullanılmadığı konusunda şimdilik bilgi bulunmamaktadır. Ancak Arin-Berd sarayı duvar resminde avın gerçekleştirildiği sahnede bitki örtüsüne yer verilmiştir⁸⁸ (Fig. 11/5). Bu tek örnekten yola çıkılarak Urartu Krallığı'nda da bahçelerde ya da ormanlık bir alanda av partilerinin düzenlenmiş olabileceği düşünülebilir. Böylelikle Minua dönemi yazıtı, Arin-Berd sarayı duvar resmi ve Yeni Assur verileri temel alınarak Urartu Krallığı'nda av sahneleri sosyo-kültürel yaşamda bir spor aktivesi olarak değerlendirilebilir. Urartu betimleme sanatında av sahneleri metal kemer parçaları başta olmak üzere at göğüslüğü, at göz siperliği ve Arin-Berd sarayı duvar resminde tasvir edilmiştir⁸⁹ (Fig. 11). Söz konusu av sahnelerinde aslan, leopar, boğa, dağ keçisi ve geyik gibi hayvanlar resmedilmiştir. Av sahnelerinde Urartulu avcılar avlanma sırasında hayvanları öldürmek ya da yaralamak için ok, hançer ve mızrak; bunları izleme ya da yönlendirme de ise arabalı, atlı ve yaya birliklerden istifade etmiştir⁹⁰. Betimleme sanatının yanı sıra Urartu Dönemi yerleşim yerlerinden ve nekropollerinde gerçekleştirilen kazılarda ele geçen çeşitli türlerde yabancı hayvan kalıntıları da vardır. Bu hayvanlar arasında yaban eşeği, yaban koyunu, dağ keçisi, leopar, çita, kurt, tilki, sansar, porsuk, kunduz, gelincik, yaban kedisi, geyik, ceylan, tavşan, yaban domuzu, kaplumbağa, kirpi, yılan, kuşlar ve balık yer alır (Fig. 4). Böylelikle kazılardan ele geçen yabancı hayvan kalıntıları betimleme sanatını da destekler niteliktedir.

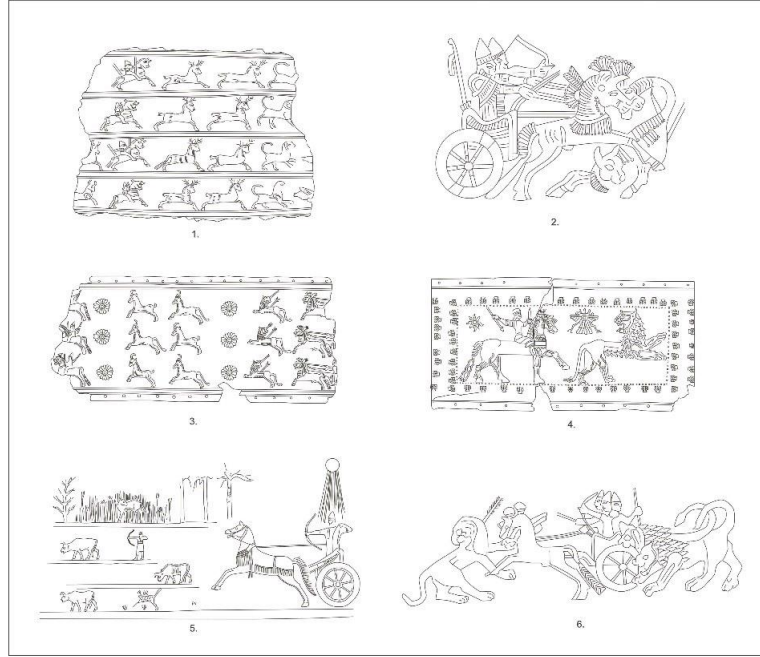

Fig. 11. Urartu Betimleme Sanatında Av Hayvanları (1. Kellner 1991, Abb. 14/b; 2. Kellner 1991, Taf. 87/446; 3. Kellner 1991b, Taf. 22/84; 4. Kellner 1991b, Taf. 31/103; 5. Hovhannissian 1973, Fig. 4; 6. Seidl 2004, Falttafel B).

Urartu'da Ulaşım Aracı Olarak Hayvanlar

Urartu Krallığı Doğu Anadolu Bölgesi'nde Van Gölü Havzası merkez olmak üzere kurulmuştur. Ancak Urartu krallarının izlemiş olduğu genişleme politikası nedeniyle devletin sınırları batıda Malatya, doğuda İran Azerbaycan'ı, kuzeyde Ermenistan ve güneyde Güneydoğu Toroslara kadar uzamıştır⁹¹. Krallığın merkezi olan Van Gölü Havzası ekonomi ve ticaret açısından sınırlı olanaklara

⁸⁸ Hovhannissian 1974, Fig. 4.

⁸⁹ Hovhannissian 1974, Fig. 4; Kellner 1991b, Abb. 14/b, Taf. 6/19, Taf. 22/81, Taf. 31/103, Taf. 87/446; Rehm 1997, Abb. XXX/U37, Abb. XXXI/U38; Seidl 2004, Falttafel B1.

⁹⁰ Gökce 2018b, 318-319.

⁹¹ Salvini 2006, 24-26.

sahiptir. Bu nedenle dönemin yazılı kaynaklarından Urartu krallarının yeni kaynaklar (hayvan, tarım ürünleri, maden, işgücü vs.) bulabilmek için çevre bölgelere askeri seferler düzenlediklerini de öğrenmekteyiz. Böylelikle Urartularda kentler ve bölgeler arası ulaşım ağının oldukça önemli olduğu anlaşılmaktadır. Urartular ulaşım ağında çoğunlukla doğal yollar ve geçitleri kullanmıştır⁹². Ulaşımında bir takım araçlardan da istifade etmiş olmalıdırlar. Bu araçlardan tekerlekli taşıtların yanı sıra hayvanlarında önemli bir yeri vardır. Dönemin betimleme sanatından tekerlekli taşıtları çekmede çoğunlukla atlar ve nadiren boğalardan yararlandığına dair görseller bulunmaktadır (Fig. 12A-B). Atlar genellikle askeri amaçlı kullanılan taşıtlara koşum hayvanı olarak koşulmuştur (Fig. 12A.1-3). Boğalar ise muhtemelen günlük hayatta kullanılan içinde malzeme ya da insan taşınan yük taşıtında kullanılmıştır (Fig. 12B). İster askeri isterse günlük hayatta olsun boğa ve atların koşulduğu taşıtların kentler ya da bölgeler arası ulaşımında kullanılmış olması ihtimal dâhilindedir. Nitekim başkent Tuşpa'dan çevre bölgelere erişim sağlamak için açılan ilk düzenli yollar bu taşıtların ulaşımında kullanıldığını göstermesi açısından kanıt olarak gösterilebilir. Ayrıca atlar Urartu ordusunda binek hayvanı olarak da hizmet etmiştir (Fig. 12A.4-6)). Bunların yanı sıra atların kentler ve bölgeler arasında haberleşme aracı olarak kullanılmış olabileceği de belirtilmiştir⁹³. Atın diğer binek hayvanlarına oranla daha çevik ve hızlı olması bu görüşü destekler niteliktedir. Elde her ne kadar veri bulunmasa da katır, eşek ve deve gibi hayvanlar da binek olarak kullanılmış olmalıdır. Urartu'nun çağdaşı Yeni Assur Krallığı kabartmalarında deve ve katır gibi hayvanlar özellikle askeri seferler sonrasında yük taşıma da kullanılmıştır⁹⁴. Çivi yazılı belgelerden Urartu Krallığı'nın askeri seferler sonucunda ülkesine ganimetler getirdiği bilinmektedir. Bu bağlamda Assur'da olduğu gibi Urartularda katır ve develerden yük taşımada da yararlandığı düşünülebilir.

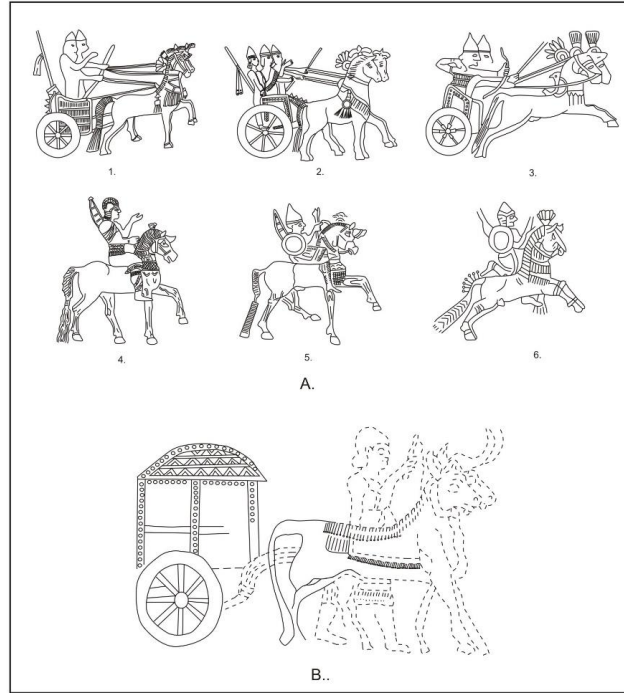

Fig. 12. Urartu Betimleme Sanatında Ulaşım Aracı Olarak Hayvan Figürleri (A. 1. Seidl 2004, 72, Abb. 32'den detay, 2. Sevin 2007, Çiz. 3, 3. Seidl 2004, 102, Abb. 74'den detay, 4. Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/2, 5. Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/4, 6. Çavuşoğlu 2014, 158, Lev. VII/6; B. Anlağan 1998, 61, Çiz. 1'den Detay).

⁹² Batmaz 2018, 167-168.

⁹³ Gökce – Işık 2014, 25.

⁹⁴ Kılıç - Mutlu 2018, 695.

Urartu Ekonomisi ve Beslenmesi'nde Hayvanlar

Arkeolojik verilerden Urartu ekonomisinde hayvanların önemli bir yerinin olduğu ve devlet ekonomisinin hayvancılığa bağlı şekillendiği bilinmektedir. Urartu ekonomisinde önemli bir yeri olan dokumacılık sektöründe hayvanlardan azami ölçüde faydalanılmıştır. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan buluntular ile çivi yazılı belgelerde geçen veriler bu görüşü doğrulamaktadır. Urartu merkezlerinden Karmir-Blur'da bulunmuş bir kil tablette hayvanlardan elde edilen yünler ve derilerden söz edilmektedir. Söz konusu tablette; *"Aza boyu ülkesindeki tanrı "A" şehrine, 26 dana derisi..., manda...12 yün giysi, 14 (...) yün...198 dana (manda) derisi, ...26 yün giysi, 172 koyun derisi, 16 keçi post"*⁹⁵ ibaresi geçmektedir. Bu yazılı belgeden Urartuların manda, koyun, keçi gibi hayvanların derilerini, postlarını ve yünlerini tekstil sektöründe giysi, kumaş gibi dokumalarda kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Urartu Krallığı'nda aslan, geyik, dağ keçisi, leopar, ceylan gibi hayvanların da avlandığı bilinmektedir. Yazılı kaynaklarda her ne kadar geçmese de bu hayvanlar da derileri ve postları için avlanmış ve deri sektöründe kullanılmış olmalıdır⁹⁶. Yine deriden yapılmış tulumların depo odalarında içlerine yiyecek ve içecek doldurmak amacıyla kullanılmış olabileceği de ileri sürülmüştür⁹⁷. Depo odalarında deri tulumların içerisine şarap konulduğu Yeni Assur kralı II. Sargon'un Urartu dilinde Ardini olarak geçen Urartu kutsal kenti Muşaşir'e yapmış olduğu ünlü 8. yıl sefer kayıtlarında belirtilmiştir. Yazıtta: *"Ağzına kadar dolu depolarını açtım ve ordumu sınırsız miktardaki hububatı yemesi için serbest bıraktım. Şarap depolarına girdim ve Assur askerleri tulumlar içindeki güzel şarabı nehir suyu gibi içtiler"*⁹⁸ ifadesi yer almaktadır. Söz konusu yazıttan yola çıkarak bizde Urartu depolarında pişmiş toprak yapımı depo kaplarının yanı sıra deri tulumların da kullanılmış olabileceği kanaatindeyiz. Bunların yanı sıra Urartulu zanaatkârlar dokuma aletlerinden bız, spatula, tarak ve ağırşakların üretiminde çeşitli hammaddeler ile birlikte hayvanların kemiklerinden de istifade etmişlerdir⁹⁹.

Urartular, ister yabani ister evcil olsun bazı hayvanların etinden beslenme amaçlı olarak da yararlanmışlardır. Bu durumu arkeolojik kazılardan ele geçen veriler doğrulamaktadır. Ayanis Kalesi'nde gerçekleştirilen kazılarda çok sayıda evcil ve yabani hayvanın kemiği ele geçmiştir ve bunlar arasında at, koyun, keçi, kuzu, ceylan ve geyiklerin tüketilen hayvanlar olduğu belirtilmiştir¹⁰⁰. Yine Karmir-Blur'da 28 no'lu depo odasında bulunan 43 no'lu çömlek içerisinde büyük boynuzlu bir hayvana ait kalça kalıntıları ele geçmiştir¹⁰¹. Sağlamtimur, *"söz konusu bu veriden ve Urartu'da hayvan sayısının çok oluşundan yola çıkarak Urartularda kışlık et ihtiyacı için, hayvanların kesilip tuzlanarak kavurma olarak depolandığını"* önermiştir¹⁰². Ayrıca Yukarı Anza'da tespit edilmiş olan çok sayıda büyükbaş hayvana ait kalıntılar üzerinde yapılan çalışmalar göz önünde bulundurularak, bunların hayvansal yağ olarak da tüketildiği belirtilmiştir¹⁰³. Yine Urartu merkezlerinden Armavir-Blur ve Çavuştepe'de ele geçen kümes hayvanları (tavuk, kaz, ördek) ile Karmir-Blur'da bulunan balık kalıntıları Urartuların olasılıkla bu hayvanları da tükettiğini ortaya koymaktadır. Urartuların esas geçim kaynağının hayvancılık olduğu göz önünde bulundurulduğunda bunların, hayvansal ürünler olan süt ürünlerini tükettikleri de ileri sürülmüştür¹⁰⁴. Nitekim Van Kalesi Höyüğü ve Çavuştepe Kalesi'nde ele geçen

⁹⁵ UKN II, yazıt no 463.

⁹⁶ Gökce 2018b, 321.

⁹⁷ Sağlamtimur 2001, 79.

⁹⁸ LAR II, yazıt no. 161.

⁹⁹ Gökce – Bilen 2019, 42-43.

¹⁰⁰ Sağlamtimur 2001, 73 dn. 262.

¹⁰¹ Barnett 1959, 7.

¹⁰² Sağlamtimur 2001, 9.

¹⁰³ Onar et al. 2008, 197.

¹⁰⁴ Gökce 2016, 2658; Çifçi 2018, 24.

ve dip kısımlarında bir, iki veya dört delik bulunan kaplar bu görüşü doğrular niteliktedir¹⁰⁵. Bu tip kapların günümüzde hayvanların yoğun olduğu köylerde peynir üretiminde kullanılan kaplarla bire-bir aynı olduğu ve aynı kapların Urartular tarafından süt ürünlerinin üretiminde kullanılmış olabileceği belirtilmiştir¹⁰⁶.

Sonuç

Urartu Krallığı'nın egemenlik kurduğu coğrafyada gerçekleştirilmiş olan arkeolojik kazılarda rapor edilen evcil ve yabani hayvan türlerinin bir kısmı bugün aynı coğrafyada halen neslini devam ettirmektedir. Nitekim Ayanis Kalesi'nden ele geçen bronz miğfer üzerinde işlenmiş olan tavuk figürleri günümüz yerel İran tavukları ile benzerdir¹⁰⁷. Yine bazı kemer parçalarında betimlenmiş farklı kuş türlerinden sulak alanlarda yaşayanlar martı, flamingo, kırlangıç; yırtıcı kuşlar ise şahin, kartal olarak sınıflandırılmıştır¹⁰⁸. Söz konusu kuşların betimlemeleri incelendiğinde bunların günümüz örnekleriyle görünüm olarak benzerlikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bunların yanı sıra betimleme sanatında görülen dağ keçisi, aslan, deve ve leoparın da görünümüleri günümüz hayvanları ile benzerdir. Dağ keçilerinin görünümü Ege Adaları'ndan Kafkasya, İran, Kuzeydoğu Irak, doğuda ise Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyanın dağlarında yaşayan çengel boynuzlu dağ keçilerini yansıtmaktadır. Taş kabartma ve kemer parçası üzerinde tasvir edilmiş olan iki hörgüçlü deve figürleri ikonografik olarak Asya'da yaşayan develerle benzerdir. Leopar ise Güney Ege Bölgesi, Batı Akdeniz ve Hakkâri civarında görülen günümüz leoparını yansıtmaktadır. Betimleme sanatında görülen aslanın bir zamanlar Anadolu'nun Orta, Doğu ve özellikle Güneydoğu kesiminde yaşadığı ve Anadolu'da soyunun 13. yüzyılda tükendiği bilinmektedir. Yine Türkiye, İran ve Irak'ta bir zamanlar oldukça yaygın olarak yaşamış olan İran Aslanı (*Panthera leo persica*) denen türün de 1920'den sonra görülmediği belirtilmiştir¹⁰⁹. Tasvirli eserlerde betimlenmiş olan aslan figürleri de muhtemelen İran aslanını temsil etmektedir.

Yukarıda bahsi geçen hayvanlar arasında Urartu'nun egemenlik kurduğu coğrafyaya özgü olmayanlar da vardır. Bunlar arasında İran tavuğu, deve ve flamingolar yer alır. Develer ve İran tavuğu olasılıkla yapılan askeri seferler sonucunda ganimet olarak Urartu ülkesine getirilmiştir. Flamingolar ise göç yoluyla Urartu coğrafyasına gelmiştir. Nitekim günümüzde flamingolar yaz başlangıcında Van Gölü Havzası'nda görülmektedir. Böylelikle gerek Urartu coğrafyasında yaşayan ve gerekse göç yoluyla ya da ganimet olarak getirilen hayvanların çeşitlilik gösterdiği ve bunun da Urartuların yazılı kaynakları ile arkeo-zoolojik kalıntılarına yansıtıldığını görmekteyiz.

Urartu Krallığı askeri seferler sonucu ganimet ya da haraç olarak elde edilen büyük ve küçükbaş hayvanlarla devletin ve toplumun hayvan ihtiyacını da karşılamış olmalıdır. Bu hayvanlar arasında sayısal olarak büyükbaş ve küçükbaşlar çoğunlukta olup az sayıda at, deve ve eşek de gelmektedir (Fig. 1). Ganimet veya vergi olarak hayvan alımı Urartu kralları İşpuini ve Minua'nın ortak krallık dönemi, Minua, I. Argiştı ve II. Sarduri dönemlerinde gerçekleştirilmiştir (Fig. 1). Çivi yazılı belgelerden hayvanların çevre bölgelerden daha çok kuzeydoğuda Kafkasya Bölgesi'nden getirildiği anlaşılmaktadır (Fig. 1). I. Rusa dönemi ve sonrasında gelen krallara ait yazılı kaynaklarda hayvanların bahsi geçmemektedir. Bu durum dönemin askeri ve siyasi durumuna bağlanabilir. Nitekim III. Tiglat-pileser ve II. Sarduri arasında başlayan Assur-Urartu çatışmaları I. Rusa dönemi ile birlikte uzun süre devam etmiştir. Bu durum askeri seferler sonucu alınan ganimet ve vergilerin durumunu da etkilemiş olmalıdır.

¹⁰⁵ Sivi 2018, 45.

¹⁰⁶ URL-1

¹⁰⁷ Derin-Çilingiroğlu 2001, 164, 181, Fig. 13.

¹⁰⁸ Çavuşoğlu 2014, 38-39.

¹⁰⁹ Demirsoy 2003, 257, 233, 235, 249.

Arkeolojik buluntulardan Urartularda hem evcil hem de yabancı hayvan türlerinin olduğu anlaşılmaktadır. Tarım için büyük devlet yatırımları yapılmasına karşın hayvancılık Urartu toplumunda her zaman en önemli geçim kaynağı olarak yerini korumuştur. Konum itibarıyla hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bir coğrafyada yaşayan Urartu Krallığı'nda hayvanların, bakımı ve beslenmesinden sorumlu kişiler de olmalıdır. Bu konuda bize en iyi verileri dönemin yazılı kaynakları sunmaktadır. Bu kaynaklardan Karmir-Blur'da ele geçen bir tablette "LÚNA.KAD" terimi çoban¹¹⁰, Toprakkale tabletindeki saray personeli listesinin en alt sıralarındaki LÚÚKU qa-i-ta (adamları)? içerisinde yer alan VII LÚANŠU.GÍR.NUN.NA ibaresi "7 katırcı adam"¹¹¹ ve aynı tabletin ikinci kategorisindeki "1188LÚUR.GI7" ifadesi "1188 köpek bakıcısı" olarak çevrilmiştir¹¹². Sınırlı sayıdaki bu veriler Urartu'da hayvanların bakımından sorumlu kişilerin olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yine arkeolojik verilerden bu hayvanların beslenmeleri ile ilgili verilerde elde etmekteyiz. Yukarı Anzaf Kalesi'nde çeşitli hayvan kemikleri ile birlikte saman ve ot kalıntıları da rapor edilmiştir¹¹³. Yine Ayanis Kalesi kazılarında ele geçen Urartu mühür ve bullaları üzerindeki ibarelerde atlar için ayrılan arpa ifadeleri geçmektedir¹¹⁴. Bununla beraber aynı merkezde atlara verilmesi için üzerinde ölçüleri (LIŠ) belirtilmiş *hipuni* (olasılıkla arpa)¹¹⁵ yazılı bulla ve mühürler ele geçmiştir¹¹⁶. Yeni Assur kralı II. Sargon Urartu dilinde Ardini olarak geçen Urartu kutsal kenti Muşaşir'e yapmış olduğu ünlü 8. yıl seferi kayıtlarında, tahrip edilen kalelerin depolarında hayvanların beslenmesi için saman bulunduğuna ve bu samanları yaktığından söz etmektedir¹¹⁷. Ayrıca Urartular yaylak alanlarda baraj ve göletler de inşa etmişlerdir. Belli, "su tesislerinin bazılarının (Kırmızı Düzlük, Argıt ve Gelincik gibi) coğrafi konumları ve yapmış olduğu etnografik gözlemler neticesinde bu tesislerin saman yetiştirmek içinde kullanıldığını önermiştir. Nitekim barajların yataklarının bahar başlarında kapatıldığını ve daha sonra suyun serbest bırakılmasıyla buralarda saman yetiştirdiğini ve elde edilen bu samanların uzun ve soğuk kış aylarında beslenmesi gereken hayvanlar için yaz aylarında hasat edildiğini" ileri sürmüştür¹¹⁸. Ayrıca Çifçi ve Greaves, "bu tesislerden küçük boyutlu ve mera alanlarına yakın olanların yaylalardaki sürülerin su ihtiyacının karşılanması içinde kullanılmış olabileceğini" önermişlerdir¹¹⁹. Eldeki bu veriler Urartu'da evcil hayvanların beslenmesinde saman, ot ve arpanın önemli bir yerinin olduğunu gösterir.

Urartu betimleme sanatında çeşitli eserler üzerine işlenmiş hayvan figürleri vardır. Ayrıca at, keçi, aslan heykelcikleri ile köpek ve koçbaşları Urartu sanatı içerisindeki yerini almıştır. Hayvanlar genellikle av sahnelerinde av hayvanı ve dini konulu sahnelerde kurbanlık veya tanrıların birer sembolü olarak betimlenmişlerdir. Ancak bazı eserlerde görülen aslan, boğa, balık, yılan gibi hayvan figürleri herhangi bir konu içinde tasvir edilmemişlerdir. Bu nedenle bunların ne anlam içerdiklerini söylemek, bu konudaki yazılı kaynakların eksikliği nedeniyle oldukça zordur. Ancak işlenmiş oldukları sahnelerden yola çıkılarak birer süs ögesi olmanın yanı sıra güç, ölümsüzlük, koruyucu, büyüleyici gibi birer simge olarak kullanılmış olmaları ihtimal dâhilindedir.

Urartu coğrafyasının bir bölümünü oluşturan Van Gölü Havzası'nda Ortaçağ'da ve günümüzde de çeşitli yabancı hayvanlarının olduğu bilinmektedir. Ortaçağ yabancı hayvanlarına dair en güzel

¹¹⁰ Diakonoff 1963, 34, 58.

¹¹¹ Diakonoff 1963, yazıt no. 12.

¹¹² Diakonoff 1963, yazıt no. 12, sayfa 39 ve 81.

¹¹³ Belli 1999, 510.

¹¹⁴ Salvini 2001, 285 vd. CB Ay-13-14-15-16-17-18.

¹¹⁵ Salvini 2001, 284.

¹¹⁶ Salvini 2001, 287 vdd. CB Ay-19-20-21--17-18.

¹¹⁷ LAR II, yazıt no. 165.

¹¹⁸ Belli 1994, 103.

¹¹⁹ Çifçi – Greaves 2013, 23.

verileri Akdamar Kilisesi kabartmalarında görebilmekteyiz. Söz konusu kabartmalarda dağ keçisi, yaban koyunu, ayı, vaşak, aslan, tavşan, tilki, leopar ve yaban domuzu betimlenmiştir¹²⁰. Günümüzde aynı coğrafyada yabani at, dağ keçisi, yaban koyunu, tavşan, sincap, gelincik, kurt, vaşak, sansar, ayı, porsuk, kaplumbağa, kirpi, leopar, çeşitli türlerde kuş, balık ve yılanlar yaşamaktadır. Söz konusu veriler Ortaçağ'da ve günümüzde bölgede bu yaban hayvanların var olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Bunlardan ayı ve sincap gibi yaban hayvanlarına ait herhangi bir arkeozoolojik bulgu şimdilik Urartu Dönemi kazılarında ele geçmemiştir.

---

¹²⁰ Güzel 2004, 141-154.

BİBLİYOGRAFYA

- Ayvazian 2006 A. Ayvazian, *Urartian Glyptic*. Berkeley 2006.
- Balkan 1964 K. Balkan, "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı". *Türk Tarih Kurumu Yıllık Konferansları I Atatürk Konferansları* (1964) 235-243.
- Barnett 1954 R. D. Barnett, "The Excavations of the British Museum at Toprakkale Addenda". *Iraq* 16 (1954) 3-22.
- Barnett 1959 R. D. Barnett, "Further Russian Excavations in Armenia 1949-1953". *Iraq* 21 (1959) 1-19.
- Barnett 1963 R. D. Barnett, "The Urartian Cemetery at Igdyr". *Anatolian Studies* 13 (1963) 153-198.
- Barnett-Watson 1952 R. D. Barnett-W. Watson, "Russian Excavations in Armenia". *Iraq* 14/2 (1952) 132-147.
- Baştürk 2006 M. B. Baştürk, *Din ve Dini Ayinlerin Urartu Krallığı'ndaki Toplumsal ve Siyasal Rolü*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir 2006.
- Batmaz 2013 A. Batmaz, "Urartu Dininde Kurban Kavramı ve Kurban Uygulamaları". *Belleter* LXVIII/280 (2013) 801-832.
- Batmaz 2018 A. Batmaz, "Urartu Krallığı'nın Kuzey Bölgeleri ile İletişim ve Ulaşım Ağlarına İlişkin Yeni Gözlemler". Eds. B. Gökce – P. Pınarcık, *Eski Yakındoğu'da Ulaşım Üzerine Yazılar*. Ankara (2018) 161-177.
- Batmaz-Uhri 2008 A. Batmaz - A. Uhri, "Urartu Kültüründe Balık Betimlemesi ve Ayanis Kalesi'nde Tunç Bir Balık Figürünü Üzerine Düşünceler". *Arkeoloji Dergisi* XI/1 (2008) 65-81.
- Belli 1976/77 O. Belli, "Van Bölge Müzesi'ndeki Çivi Yazılı Urartu Tunç Eserleri". *Anadolu Araştırmaları* 4-5 (1976/77) 177-212.
- Belli 1983 O. Belli, "Urartu Kralı İşpuini'ye Ait Çiviyazılı ve Resimli Tunç Eserler". *Anadolu Araştırmaları* IX (1983) 325-357.
- Belli 1994 O. Belli, "Urartian Dams and Artificial Lakes Recently Discovered in Eastern Anatolia". *Tel Aviv* 21/1 (1994) 77-116.
- Belli 1995 O. Belli, "Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı, 1993". *Kazı Sonuçları Toplantısı* XVI/1 (1995) 287-313.
- Belli 1997 O. Belli, "1995 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı* XVIII/1 (1997) 379-411.
- Belli 1999 O. Belli, "1997 Yılı Aşağı ve Yukarı Anzaf Urartu Kaleleri Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı* XX/1 (1999) 507-527.
- Belli 2010 O. Belli, *Urartu Takıları*. İstanbul 2010.
- Belli -Tozkoparan 2006 O. Belli - A. M. Tozkoparan, "2004 Yılı Van-Yoncatepe Kalesi ve Nekropolü Kazısı". *Kazı Sonuçları Toplantısı* 27/1 (2006) 165-183.
- Bilgiç - Ögün 1966 E. Bilgiç - B. Ögün, "1964 Adilcevaz/Kef Kalesi Kazıları/ Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz 1964". *Anatolia (Anadolu)* 8 (1966) 65-124.
- Born - Seidl 1995 H. Born - U. Seidl, *Schutzwaffen aus Assyrien und Urartu*. Mainz: Rhein 1995.
- Burney 1966 C. A. Burney, "A First Season of Excavations at the Urartian Citadel of Kayalidere". *Anatolian Studies* XVI (1966) 55- 111.
- Calmayer 1991a P. Calmayer, "Helmets and Quivers". Ed. R. Merhav. *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*. Jerusalem (1991a) 123-133.
- Calmayer 1991b P. Calmayer, "Some Remarks on Iconography". Ed. R. Merhav. *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*. Jerusalem (1991b) 312-318.
- CTU I Corpus die testi uratei
- Çavuşoğlu 2002 R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi. Erzurum 2002.
- Çavuşoğlu 2005 R. Çavuşoğlu, "Haluk Perk Koleksiyonu'ndan İki Urartu Eseri". *Tüliya* I (2005) 1-79.
- Çavuşoğlu 2014 R. Çavuşoğlu, *Urartu Kemerler/Urartu Belts*. İstanbul 2014.
- Çavuşoğlu et al. 2019 R. Çavuşoğlu – H. Biber - S. Kılıç - H. Yılmaz, "Van Çavuştepe Kalesi ve Urartu Nekropolü 2017 Yılı Çalışmaları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* XL/3 (2019) 275-297.

- Çifçi 2017 A. Çifçi, *The Socio-Economic Organisation of the Urartian Kingdom*. (Culture and History of the Ancient Near East Vol. 89), London 2017.
- Çifçi 2018 A. Çifçi, "Urartu Krallığı'nda Tarım ve Hayvancılık ile Krallığın Ekonomi Politikası". *Arkeoloji ve Sanat* 159 (2018) 19-30.
- Çifçi – Greaves 2013 A. Çifçi – M. Greaves, "Urartian Irrigation Systems: A Critical Review". *Ancient Near Eastern Studies* 50 (2013) 191-214.
- Çilingiroğlu 1997 A. Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*. Bornova 1997.
- Çilingiroğlu 2001 A. Çilingiroğlu, "Temple Area". Eds. A. Çilingiroğlu-M. Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. Roma (2001) 7-65.
- Çilingiroğlu 2004 A. Çilingiroğlu, "Silah, Tohum, Ateş". Ed. T. Korkut. *Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan*. İstanbul (2004) 257-267.
- Çilingiroğlu 2005 A. Çilingiroğlu, "Ayanis Kalesi Haldi Tapınağı". *Arkeo Atlas* 4 (2005) 98-99.
- Demirsoy 2003 A. Demirsoy, *Türkiye Omurgalıları/Memeliler*. Ankara 2003.
- Derin – Çilingiroğlu 2001 Z. Derin – A. Çilingiroğlu, "Armour and Weapons". Eds. A. Çilingiroğlu-M. Salvini. *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusahinili Eiduru-kai 1989-1998*. Roma (2001) 155-189.
- Diakonoff 1963 I. M. Diakonoff, *Urartskiy Pisma i Dokumenti*. Yerevan 1963.
- Diakonoff 1991 I. M. Diakonoff, "Sacrifices in the city of Teişeba (UKN 448)-Lights on the Social History of Urartu". *Archâologische Mitteilungen aus Iran* 24 (1991) 13-21.
- Erzen 1970 A. Erzen, "Çavuştepe 1969 Kazısı". *Bellekten* XXXIV/135 (1970) 495-501.
- Erzen 1978 A. Erzen, *Çavuştepe I/M.Ö. 7.-6. Yüzyıl Urartu Mimarlık Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*. Ankara 1978.
- Girginer 1999 S. Girginer, "İğdir'da Bir Urartu Mezarlığı". *Araştırma Dergisi* 25 (1999) 253-306.
- Gökce 2011 B. Gökce, *Arkeolojik Buluntular, Betimleme Sanatı ve Yazılı Kaynaklar Işığında Urartu Krallığı'nda Tekerlekli Taşıtlar*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi. Van 2011.
- Gökce 2016 B. Gökce, "Urartu'da Yemek Kültürü". *Journal of Human Sciences* 13/2 (2016) 2657-2667.
- Gökce 2018a B. Gökce, "Taşıt Aksamları". Eds. Konyar-K. Işık-R. Kuvanç-B. Genç- B. Gökce, *Zaiahina'nın Bronzları/Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri Ahmet Köroğlu Koleksiyonu*. İstanbul (2018a) 30-58.
- Gökce 2018b B. Gökce, "Urartu Krallığı'nda Av ve Avcılık". *XVII. Türk Tarih Kongresi* I. Cilt (2018b) 311-329.
- Gökce – Işık 2014 B. Gökce - K. Işık, "Horses and Horse-Breeding in Urartian Civilization". *Ancient West & East* 13 (2014) 1-28.
- Gökce – Bilen 2019 B. Gökce – G. Bilen, "Doğu Anadolu Bölgesi Urartu Dönemi Dokuma Aletleri". *Anadolu (Anatolia)* 45 (2019) 33-56.
- Güzel 2004 E. Güzel, "Van-Akdamar Kilisesi Mimari Süslemesine İkonografik Bir Yaklaşım". Ed. N. Başgelen, *Bilim Eşiği 2 Sanat Tarihinde Gençler 2004 Semineri Bildirileri* (2004) 141-154.
- Harouthiounyan 2001 N. V. Harouthiounyan, *Korpus Urartskich Klinoobraznykh Nadpisej, Nacional'naja Akademija Nauk Respubliki Armenii Institut Vostokovedenija*. Yerevan 2001.
- Hovhanissijan 1973 K. L. Hovhanissijan, *Erebooni*. Yerevan 1973.
- Herles 2008 M. Herles, "Das Kamel in Assyrien und Urartu". *American Journal Near Eastern Studies* III/2 (2008) 153-180.
- Işıklı – Özdemir 2019 M. Işıklı – M. A. Özdemir, "Ayanis Kalesi'nden Ünik Bir Eser: Ayanis Koçu". Eds. V. Keleş – H. Kasapoğlu – H. E. Ergürer – E. Çelikbaş – A. Yılmaz, *Cevat Başaran'a 60. Yaş Armağan Essays for Cevat Başaran's 60th Birthday Occasion*. Ankara (2019) 499-510.
- Kellner 1975-76 H. J. Kellner, "Ein Datierter Silberfund aus Urartu". *Anadolu* 19 (1975-76) 57-67.
- Kellner 1991a H. J. Kellner, "Grouping and Dating of Bronze Belts". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*. Jerusalem (1991a) 142-151.
- Kellner 1991b H. J. Kellner, *Gürtelbleche aus Urartu*. Stuttgart 1991b.

- Kellner 1991c H. J. Kellner, "Votive Plaque". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991c) 286-299.
- Kılıç – Mutlu 2018 Y. Kılıç – S. A. Mutlu, "Eskiçağda Uzak Diyarların Ulaşım Aracı: Deve". *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (2018) 689-669.
- Kleiss 1980 W. Kleiss, "Bastam, an Urartian Citadel Complex of the Seventh Century BC". *AJA* 84/3 (1980) 299-304.
- Kohlmeyer 1991 K. Kohlmeyer, "Armlets". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991) 177-183.
- Konyar 2017 E. Konyar, "New Observations of the Doğubayazıt Rock-cut Tomb". *Anadolu Araştırmaları* 20 (2017) 17-35.
- Köroğlu 2008 K. Köroğlu, "Eski Mezopotamya'da Kralların Av Partileri". Eds. E. G. Naskali - H. O. Altun, *Av ve Avcılık Kitabı*. İstanbul (2008) 3-10.
- Kuvaç 2018 R. Kuvaç, "Bezemeli ve Figüratif Metal Eserler". Eds. E. Konyar - K. Işık - R. Kuvaç - B. Genç - B. Gökçe, *Zaiahina'nın Bronzları/Doğubayazıt Urartu Metal Eserleri. Ahmet Köroğlu Koleksiyonu*. İstanbul (2018) 182-208.
- LAR II Ancient Records of Assyria and Babylonia II
- Luckenbill 1968 D. D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia II*. London 1968.
- Martirosjan 1974 A. A. Martirosjan, *Armenia in the Bronze and Early Iron Age, (Rusça)*. Erevan (1964).
- Martirosjan 1974 A. A. Martirosjan, *Argistichinili*. Yerevan 1974.
- UKN I Urartaskie Klinobrazny Nadpisi
- Melişkishvili 1960 G. A. Melişkishvili, *Urartaskie Klinobrazny Nadpisi*. Moskova 1960.
- UKN II Die Urartäische Sprache
- Melikishvili 1971 G. A. Melişkishvili, *Die Urartäische Sprache*. Yerevan 1971.
- Merhav 1991a R. Merhav, "Shields". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991a) 134-139.
- Merhav 1991b R. Merhav, "Some Observations on Pectorals and Medallions". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991b) 171-176.
- Merhav 1991c R. Merhav, "Sculpture in the Round". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991c) 274-283.
- Merhav 1991d R. Merhav, "Ceremonial Buckets". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E.* Jerusalem (1991d) 214-219.
- Onar et al. 2002 V. Onar-A. Armutak-E. Konyar, "Skeletal Remains of Dogs Unearthed from the Van-Yoncatepe Necropolis". *International Journal of Osteoarcaeology* 12 (2002) 32-47.
- Öğün 1973 B. Öğün, "Die Urartäischen Graeber in der Gegend von Adilcevaz und Patnos". Ed. E. Akurgal, *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*. Ankara 1973.
- Öğün 1978 B. Öğün, "Die Urartäischen Bestattungsbrauche". *Studien zur Religion und Kultur Kleinasiens (Festschrift F. K. Dörner)* 2. Bd. (1978) 639-678.
- Özgen 1983 E. Özgen, "The Urartian Chariot Reconsidered: I. Archaeological Evidence, 9th-7th Centuries BC". *Anatolica* 10 (1983) 111-131.
- Özgüç 1966 T. Özgüç, *Altintepe. Architectural Monuments and Wall Painting*. Ankara 1966.
- Özgüç 1969a T. Özgüç, "Urartu and Altintepe". *Archaeology* 22/4 (1969a) 256-263.
- Özgüç 1969b T. Özgüç, *Altintepe II. Tombs, Storehouses and Ivories*. Ankara 1969b.
- Piotrovskii 1955 B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur III. Rezul'taty raskopok 1951-1953*. Moskov 1955.
- Piotrovskii 1966 B. B. Piotrovskii, *II Regno di Van (Urartu)*. İstanbul 1966.
- Piotrovskii 1967 B. B. Piotrovskii, *Urartu: The Kingdom of Van and its Art*. London 1967.
- Piotrovskii 1969 B. B. Piotrovskii, *Urartu*. London 1969.
- Rehm 1997 E. Rehm, *Kykladen und Alter Orient*. Karlsruhe 1997.
- Sağlamtimur 2001 A. H. Sağlamtimur, *Urartu Krallığı'nın Ekonomik Yapısı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir 2001.

- Sağlamtimur 2017 A. H. Sağlamtimur, "Urartu Krallığı'nda Hayvancılığın Sosyo Ekonomik Açından Önemi". *Anadolu Araştırmaları* 20 (2017) 1-16.
- Salvini 1980 M. Salvini, "Iscrizione Cuneiformi Urartee su ogetti di metalli". *SMEA* 22 (1980) 181-190.
- Salvini 2001 M. Salvini, "Inscriptions on Clay". Eds. A. Çilingiroğlu-M. Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai 1989-1998*. Roma (2001) 279-321.
- Salvini 2006 M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*. İstanbul 2006.
- Salvini 2008 M. Salvini, *Corpus die testi uratei, vol. I. Le iscrizione su pietra e roccia: I Testi, DocAs VIII/1; vol. II, Le iscrizione su pietra e roccia. Thesaurus, DocAs VIII/2; vol. III, Tavole, DocAs VIII/3*. Roma 2008.
- Satar et al. 2006 Z. Satar - İ. Baykara - E. Güleç - A. Açıkkol, "Altıntepe/Tuşpa Nekropolü Faunasının Zooarkeolojik Analizi". *Araştırma Sonuçları Toplantısı* 21 (2006) 51-63.
- Seidl 1991 U. Seidl, "Horse Trappings". Ed. R. Merhav, *Urartu A Metalworking Center in the First Millenium B.C.E*. Jerusalem (1991) 78-96.
- Seidl 2004 U. Seidl, *Bronzekunst Urartus*. Mainz: Rhein 2004.
- Sevin 2007 V. Sevin, "Çavuştepe'den Kabartma Bezemeli Eşsiz Bir Tunç Eser". Eds. A. Metin-D. A. Meltem - Peker H, *Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan/VITA Festschrift in Honor Of Belkis Dinçol und Ali Dinçol*. İstanbul (2007) 721-727.
- Sevin 1999 V. Sevin, "The Origins of the Urartians in the Light of the Van/Karagündüz Excavations". *Anatolian Studies* 49 (1999) 159-164.
- Sivi 2018 Ü. Sivi, *Van/Çavuştepe 2014 ve 2015 yılları Urartu Dönemi Çanak Çömlekleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2018.
- Stone – Zimansky 2001 C. E. Stone - P. Zimansky, "Survey and Soundings in the Outer Town of Ayanis 1996-1998". Eds. A. Çilingiroğlu - M. Salvini, *Ayanis I: Ten Years' Excavations at Rusaḫinili Eiduru-kai 1989-1998*. Roma (2001) 355-377.
- Sürün 2017 Y. Sürün, *Arkeolojik Veriler Işığında Yeni Assur'da Av ve Avcılık*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van 2017.
- Tarhan – Sevin 1991 T. Tarhan – V. Sevin, "Van Kalesi ve Eski Van Şehri Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı* XII/2 (1991) 429-456.
- Taşyürek 1975 O. A. Taşyürek, *Adana Bölge Müzesi'ndeki Urartu Kemerleri*. Ankara 1975.
- Zimansky 1979 P. E. Zimansky, "Bones and Bullae: An Enigma from Bastam, Iran". *Archaeology* 32/6 (1979) 53-55.

İnternet Erişimleri

- URL-1 <http://www.milliyet.com.tr/urartular-da-sut-ve-sut-urunlerinin-van-yerelhaber-1569196/> Erişim tarihi: 21.04.2020.